

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «магістр»

Миколи ФЕДЧУНА

2 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент:

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 05 » грудня 2022 р., протокол № 7

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

Зоряна КОВАЛЬЧУК

Львів

2022

Федчун Микола. Соціально-психологічні особливості формування національної свідомості підлітків.

В роботі проаналізовано соціально-психологічні наукові дослідження феномену національної свідомості особистості. Охарактеризовано соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності як системо-утворювальної складової у структурі національної свідомості особистості підлітка. Емпірично досліджено соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності підлітків як системо-утворювальної складової у структурі національної свідомості. Трансформація національної самосвідомості підлітків зумовлена такими особливостями як прийняття чи неприйняття себе, приналежністю, конформізмом, емоційним комфортом, ескапізмом, використанням мови. Визначено психолого-педагогічні умови та специфіку формування національної свідомості в підлітковому віці. Розроблено методичні рекомендації щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків.

Ключові слова: національна свідомість, етнічна ідентичність, підлітки, конформізм, емоційний комфорт.

Mykola Fedchun. Socio-psychological features of the formation of national consciousness of teenagers.

The paper analyzes socio-psychological scientific studies of the phenomenon of national consciousness of the individual. The socio-psychological features of ethnic identity as a system-forming component in the structure of national consciousness of the adolescent personality are characterized. The socio-psychological features of the ethnic identity of adolescents as a system-forming component in the structure of national consciousness were empirically investigated. The transformation of the national self-consciousness of teenagers is determined by such features as self-acceptance or non-acceptance, belonging, conformity, emotional comfort, escapism, and the use of language. The psychological and pedagogical conditions and specifics of the formation of national consciousness in adolescence are determined. Methodological recommendations for optimizing the formation of national consciousness among teenagers have been developed.

Key words: national consciousness, ethnic identity, teenagers, conformity, emotional comfort.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	8
1.1. Поняття «національна свідомість» у соціально-психологічних дослідженнях... 8	
1.2. Етнічна ідентичність як системоутворювальна складова у структурі національної самосвідомості особистості	15
1.3. Фактори та етапи формування національної свідомості у підлітковому віці ...	18
Висновки до першого розділу	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	23
2.1. Опис методів та процедури емпіричного дослідження.....	23
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	28
Висновки до другого розділу	38
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	40
3.1. Психокорекційна робота психолога з розвитку етнічної ідентичності підлітків	40
3.2. Методичні рекомендації для педагогів щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків	43
Висновки до третього розділу	45
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Сьогодні, коли в умовах війни здійснюється боротьба за національну ідентичність нашої держави, особливо актуальною постає проблема формування національної свідомості сучасної молоді. Процес утвердження України як самостійної держави вимагає від кожного громадянина самовизначення та національного самоусвідомлення. Зазначимо, що пріоритет виховання національної свідомості молоді зазначений в нормативно-правових освітніх документах та відображений у виховних концепціях українських дослідників.

Сьогодні дуже важливо, аби українська молодь мала свою власну життєву позицію, яка повинна бути виражена у ставленні до держави, загальнолюдських та національних цінностей, української культури та народних традицій.

Формування в підлітків національної свідомості вважається сьогодні проблемою державної ваги та національної безпеки з огляду на військовий стан в Україні. Виклики, перед котрими стоїть наша країна, наприклад: відстоювання своєї власної територіальної цілісності, та становлення української нації, зростання ролі власної відповідальності за долю України, вимагають підвищеної уваги до національного виховання підростаючого покоління та актуалізують проблему формування в підлітків національної свідомості.

Процес формування національної свідомості молоді насамперед обумовлений необхідністю осягнення й засвоєння національно-культурних цінностей українського народу та збереження національної автентичності й традицій. Разом з тим, процес формування національної свідомості повинен здійснюватися на основі рівноправного діалогу із всіма етносами та народами, котрі проживають на теренах України та спрямовуватися на згуртування української нації.

Дослідженням проблеми становлення національної свідомості займалося чимало дослідників, зокрема серед них варто згадати таких як: А. Березін, В. Бень, І. Бех, Б. Бичко, О. Вишневський, Н. Грабовська, С. Василенко, І. Гарбузюк, С. Мотика, Л. Співак та інші.

Більшість науковців вбачають сутність національної самосвідомості в усвідомленні особистістю власної етнічної ідентичності. Зокрема,

М. Боришевський зазначає, що етнічна ідентичність є не лише основною складовою, а й провідним чинником розвитку національної самосвідомості.

В Україні окремі аспекти проблеми формування національної свідомості особистості висвітлено у психологічних та соціологічних розвідках М.Боришевського, О.Васильченко, В.Євтуха, Л.Орбан-Лембрик, В.Павленко, М.Пірен, М.Шульги та ін.

Однак, проблема формування національної свідомості підлітків недостатньо висвітлена у наукових розвідках, потребує оновлення її основних наукових положень, перегляду концепцій становлення етнічної ідентичності. Відтак, соціально-психологічні особливості формування національної самосвідомості підлітків залишаються й надалі актуальною проблемою, що потребує подальшого вивчення.

Об'єкт дослідження – національна свідомість особистості.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості формування етнічної ідентичності як системо-утворювальної складової у структурі національної свідомості підлітків.

Аналіз науково-теоретичної та практичної літератури дозволив нам сформулювати мету та завдання магістерського дослідження.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити соціально-психологічні особливості формування національної свідомості підлітків та визначити психолого-педагогічні умови оптимізації процесу формування національної свідомості у підлітковому віці.

Для досягнення мети нашого дослідження нами були поставлені такі **завдання**:

1. Проаналізувати соціально-психологічні наукові дослідження феномену національної свідомості особистості.
2. Охарактеризувати соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності як системо-утворювальної складової у структурі національної свідомості особистості підлітка.
3. Емпірично дослідити соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності підлітків як системо-утворювальної складової у структурі національної свідомості.

4. Визначити психолого-педагогічні умови та специфіку формування національної свідомості в підлітковому віці.
5. Розробити методичні рекомендації щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків.

Гіпотези дослідження:

1. Рівень етнічної ідентичності підлітків впливає на особливості проявів їхньої толерантності у ставленні до представників інших етнічних груп.
2. Можна припустити, що у підлітків з різними рівнями етнопатології рівень зовнішнього контролю буде різнитися.
3. Підліткам з різним рівнем етноізоляціонізму буде характерний різний рівень етнічної ідентичності та прагнення досягти високого соціального статусу.
4. Формування національної свідомості підлітків зумовлюється такими чинниками як прийняттям чи неприйняттям себе, почуттям приналежності, конформізмом, прагненням до емоційного комфорту, відомістю (як залежністю від думки інших), активним спілкуванням рідною мовою.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали:

Наукові підходи до проблеми національної самосвідомості особистості (А. Березін, М. Боришевський, Н. Євдокимова, В. Москалець, В. Соколова, О. Шевченко, М. Шугай); загальнонаукові принципи культурно-історичної теорії Л. Виготський, В.Зінченко, С.Московичі, Г.Тріандіс, Е.Фром та ін.); теорії ідентифікації (Е.Еріксон, М.Тард, Дж.Тернер, З.Фройд); етнопсихологічні дослідження (Є. Головахи, В. Павленко, М. Пірена, М. Шульги та ін.)

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми формування національної свідомості особистості; емпіричні методи (анкетування, тестування); статистичні методи обробки даних (кореляційний аналіз, порівняльний аналіз за t-критерієм Стьюдента, факторний аналіз).

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових знань стосовно соціально-психологічних особливостей етнічної ідентичності підлітків, специфіки формування національної свідомості в підлітковому віці.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що врахування специфіки формування національної свідомості в підлітковому віці дозволить оптимізувати процес її формування у підлітковому віці. Запропоновані методичні рекомендації, можуть бути успішно використані психологами, вчителями, батьками.

Структуру магістерської роботи складають вступ, три розділи та висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел, який налічує 61 найменування. Основний зміст роботи викладено на 57 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття «національна свідомість» у соціально-психологічних дослідженнях

Сьогодні вітчизняні вчені все частіше звертаються до феномену «національна свідомість» особистості, який став об'єктом уваги філософії, соціології, психології. Однак й до сьогодні немає однозначного погляду щодо його сутності та структури.

Проведений нами теоретичний аналіз наукових робіт з різних галузей знань соціальної психології, етнографії, педагогіки, соціології, філософії показав, що такі вчені як М. Боришевський, Н. Євдокимова, В. Москалець, П. Гнатенко, П. Кушнер, Д. Тхоржевський та ін. презентують суперечливі думки щодо сутності та структури феномена «національна свідомість», що й призводить до понятійної плутанини у науковому обігу цього терміну.

Наукові дослідження з проблем національної самосвідомості у вітчизняній психологічній науці почали з'являтися в середині 80-х років ХХ ст. Зокрема О. Бичком [6], проаналізовано проблему етнічної ідентичності, та наголошено на тому, що на відміну від зарубіжної психології проблематика національної свідомості в Україні переважно розроблялася в основному у соціології та політології, а у психології такі розробки були доволі поодинокими.

В умовах розвитку сучасної Української держави одним із нагальних завдань є об'єднання нації, розвиток національної свідомості народу. Розв'язання цього завдання вважається неможливим без психологічного підходу до розробки концептуальних та прикладних аспектів розвитку національної самосвідомості. Варто зазначити, що й до сьогодні більшість дослідників й досі неоднозначно, як ми вже зазначали, трактують такі поняття сучасної етнічної психології як «національна самосвідомість», «національна ідентичність» й ін.; часто змішуючи або ототожнюючи дані поняття із іншими етнопсихологічними термінами: «етнічна самосвідомість», «етнічна ідентичність» та ін. [9; 11; 23; 45].

Проте незмінним залишається те, що національна свідомість є невід'ємною від нації, носія своїх визначень та духовних спрямувань, національної самосвідомості.

Змістовне трактування терміну «національна самосвідомість» знаходимо у працях М. Боришевського, який інтерпретує його у ракурсі громадянської спрямованості особистості та обґрунтовує нерозривність понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість» [9, с. 9]. При цьому вчений виокремлює такі її конструкти: «образ-Я», самооцінка, рівень домагань, соціально-психологічні очікування [9, с. 10].

Сутність національної самосвідомості особистості, на думку М. Боришевського розкривають такі її складові як: 1) національна ідентифікація, що передбачає усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації; 2) знання та усвідомлення людиною специфічних характеристик власної нації; 3) усвідомлене ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього власної нації; 4) знання про її національну територію; 5) усвідомлене ставлення до національних цінностей [2; 8; 9]. Національна ідентифікація виступає одночасно складовою та провідним чинником розвитку національної самосвідомості.

Варто зазначити, що національну свідомість більшість дослідників визначають як головний чинник самореалізації особистості [36, с. 46]. Національно свідомій особистості характерна здатність не лише опредмечувати своє власне фізіологічне і психічне буття, але й робити предметом свого пізнання саму себе, з метою втілення потреб національної ідеї у перспективу життя власного народу та поширення культури своєї країни у простір «світового» буття [36, с. 43-47].

Проте, національна свідомість передбачає й індивідуальне, тобто власне, будучи разом з тим, частиною суспільної свідомості. В першому випадку вона притаманна якійсь окремій людині, і несе з собою відбиток її особистості та особистісних рис характеру [30]. У випадку, коли дослідники мають на увазі суспільну свідомість, то виходять від всього специфічно індивідуального та особистого й за основу беруть вивчення поглядів та ідей які характерні для певного суспільства в загальному й для певної соціальної групи. Тобто, між індивідуальною та суспільною свідомістю завжди існує взаємодія та взаємовплив [30, с. 33-37].

Суспільна свідомість з одного боку є підґрунтям індивідуальної свідомості, а з іншого, -- предметом особистих переконань, джерелом власних моральних принципів, уявлень, естетичних почуттів, часто існуючи у вигляді політичних, правових, естетичних, релігійних, естетичних, моральних та наукових, філософських ідей [30, с. 37]. Все, що фіксується в мові та належить суспільству в цілому, живе своїм відносно самостійним життям, суттєво впливаючи на кожну людину, позаяк вимагає враховувати норми, які історично склалися. Тому й до сьогодні існують різні підходи до визначення означеного терміну.

Зокрема, дослідниця В. Карлова характеризує національну свідомість як складну систему духовних феноменів [24, с. 19]. Національна свідомість як нескладна система, охоплює теоретичні, буденні та масові національні ідеї та настанови, які утворюють духовний фундамент етносу. [24, с. 18]. Національна свідомість містить змістовні домінанти свідомості корінних етнічних груп, які й утворюють націю [24, с. 12-19].

Важливою для нашого дослідження є думка вченого М. Плюща, котрий наголошує, що як національна, так і етнічна свідомість – це різні за змістом духовні поняття. Деякі науковці вважають, що в національній свідомості частково містяться окремі параметри етнічної свідомості. В науковій літературі наголошується, що національна свідомість поєднанням індивідуального та групового (національного) параметрів [46, с. 225-228].

Проте таке поєднання можливе тільки як відмінність між індивідуальною та груповою, етнічною та національною свідомістю. Тобто національна свідомість не є сумою її окремих етнічних компонентів [46]. Згадані домінанти опосередковуються у національній свідомості саме через домінанти самоствердження нації – тобто спільним громадянством та територією, національними інтересами та правами громадян, культурними традиціями та соціальними нормами [46].

З огляду на проблематику нашого дослідження варто детальніше розглянути визначення дослідниці В. Мартинюк, яка виокремлює наступні рівні національної свідомості:

1. Буденний рівень виступає як єдність свідомих, несвідомих та ментальних складових національної свідомості. У ній існують відображення, які є як усталеними

стійкими звичаями, ментальними настановами, так й динамічними швидкісними потребами та інтересами, цінностями, настроями [37, с. 106-112].

2. Теоретичним рівнем національної свідомості є насамперед науково обґрунтовані ідеї та концепції, світоглядні орієнтації, які характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність до самоствердження [37, с. 106-112]. На теоретичному рівні ґрунтується національна ідея та національний ідеал [37, с. 106-112].

3. Державно-політичний рівень залежить від специфіки історичного розвитку нації, особливостей державотворення та політичних систем, а також особливостей формування громадянського суспільства [38, с. 6-12]. Цей рівень суттєво поступається теоретичному й буденному, позаяк на ньому концентруються ідеї, вчення та концепції, які відображають державні та правові інтереси нації. Він «випереджає» попередні рівні, теоретичний та буденний [38, с. 6-12].

Провівши аналіз концептуальних підходів до сутності національного виховання, дослідниця С. Вітвицька, наголошує на тому, що становлення означених рівнів найбільшою мірою залежить від ступеня усвідомлення політичною елітою інтересів нації [13, с. 34-38].

Таким чином, цінності нації, її політичні інтереси знаходяться саме на державно-політичному та теоретичному рівнях, в подальшому визначають і рівень національної свідомості у загалом.

Національна свідомість базується на основних чинниках та засадах буття нації та є її надбанням у результаті історичного розвитку, одночасно виступаючи критерієм ідентифікації й самоідентифікації етносу. Як важлива ознака нації, національна свідомість є відкритою ціннісною системою, в основі якої лежать національні інтереси та цінності, духовні надбання. [13, с. 35].

Таким чином, змістом національної свідомості, на думку С. Василенко, є сполучення трьох проєкцій існування нації – минулого, майбутнього та сучасного. Запорукою буття національної спільноти є опора на традицію, котра показує можливі форми майбутнього, саме тому національна свідомість є історичною. Звідси впливають її основні функції та самозбереження національної спільноти, й самопізнання нації [11, с. 14-19].

Самозбереження нації забезпечується відбором позитивного змісту історичної пам'яті. Важливо не піддатися асиміляції, зберігаючи власну національні звичаї, традиції та прагнення до економічного-політичного суверенітету, та створення національної держави [18].

Сьогодні, в умовах війни в нашій державі особливо актуальною постає проблема формування національної свідомості в сучасній молоді, тому варто на нашу думку переглянути наукові підходи, відповідно до яких здійснюється типологія національної свідомості та основні критерії:

а) за особливостями функціонування на горизонтальних (індивідуальних чи групових) рівнях і вертикальних «зрізах» (державно-політичний, буденний, теоретичний);

б) за мірою вияву – як відкрито декларовані та приховані, латентні форми;

в) на основі фаз розвитку – починаючи від неусвідомлених до теоретичних концепцій та національних програм;

г) за основними суб'єктами національного політичного дискурсу (особистість, етнічна група, нація);

д) за світоглядними орієнтирами (тобто як національної рефлексії, історичного досвіду, або ж проявів національної психології, як важливої динамічної світоглядної системи);

е) за ціннісними системами (тобто як динаміки вартісних настанов, або як універсальної характеристики спільноти, чи як синтезованої характеристики важливих політичних переконань);

є) за структурно-системною (тобто як системи, чи як структури, або ж як широко розгорнутого диспуту, процесу);

ж) за ідентифікаційними показниками (як ідентифікаційне поле і чинники, як система етнонаціональної, як інтегруючі чинники) [8, с. 104-114].

Окрім цього важливо наголосити, що важливими компонентами національної свідомості є етнічна свідомість, національна самосвідомість та національна пам'ять, національні психологічні комплекси, національна мрія та національна ідея, політична свідомість, національний менталітет та характер [18].

Отже, національна самосвідомість є усвідомленням державно-політичної, територіальної цілісності, духовної єдності, етнічної самобутності й неповторності [22].

Активність нації визначає рівень та особливості її самосвідомості, саме тому національна самосвідомість – це таке усвідомлення спільнотою або ж окремою людиною саме своєї національної приналежності та спільності історичної долі, геополітичних та культурних чинників. Тобто, вона тісно є пов'язана з самоідентифікацією нації [16, с. 58-70].

Самоідентифікація нації, на думку Х. Семчук, включає сукупність людей, котрі мають власну назву та спільну територію, міфи та історичну пам'ять, масову та громадянську культуру, спільну економіку й правову систему [45].

В сучасній науковій літературі йдеться про те, що на противагу етнічній самосвідомості, національна самосвідомість ґрунтується в першу чергу на державно-політичній та етнічній само-ідентифікації [51, с. 239-243].

Національна ідентичність, на думку В. Шандор, містить почуття політичної спільноти, навіть у тому випадку, коли воно не декларується та не усвідомлюється, а також спільні інституції та єдиний правовий кодекс прав для усіх представників нації [66, с. 17-21].

Варто зазначити, що центром національної свідомості завжди виступає національна ідея, яка на думку І. Беха, є «усвідомленою нацією актуальною метою, на шляху досягнення котрої нація має змогу найповніше розкрити та реалізувати свої потенційні можливості, та зробити політичний внесок в розвиток людської цивілізації і знайти достойне місце поміж інших національних спільнот». В «Малій енциклопедії етнодержавознавства» під національною ідеєю визнається «духовна першооснова та джерело особистісного розвитку людини» [6, с. 42-49].

Тож, кожна нація має своє історичне коріння та власні національні цінності, покликання, які відображаються у національній ідеї. На думку М. Рябчук «національна ідея – це система поглядів, ідей, які пов'язані з існуванням та розвитком суспільства, нації» [47, с. 138-141].

В науковій літературі зазначено наступні компоненти української національної ідеї:

- рівні можливості розвитку та реалізації здібностей для усього населення країни;
- досягнення ефективності в діяльності, пов'язаної з задоволенням інтересів, прав та свобод суспільства;
- створення умов задля розвитку інтелекту в українському суспільстві саме завдяки стимулюванню науки та освіти, виховання;
- збереження гарантій безпеки демократичного розвитку суспільства та життя людей в ньому, що включає забезпечення безпеки (політичної, правової, соціальної, екологічної, освітньої тощо [43]).

Важливою є думка Ю. Кузьменко, що громадяни поза національною ідеєю вважаються емігрантами, гостями країни або ж просто біженцями [33, с. 21-24].

Враховуючи проаналізовані вище думки дослідників, можна стверджувати, що національна свідомість сьогодні, в умовах військового стану у нашій країні, виконує надзвичайно важливу роль в підвищенні моральності особистості, та стимулює доброзичливість й милосердність, співпереживання у біді та горі людей-співвітчизників (внутрішньо переміщених осіб), представників як власної, так й інших національностей. Високий рівень сформованості національної самосвідомості в майбутньому сприяє пізнанню самого себе, власних почуттів й думок, потреб та інтересів, позитивних якостей, та стимулює глибоку любов до людей, до власної країни [38, с. 22]

Вироблення стійкої національної орієнтації підлітків позитивно впливає на сенс їхнього життя, сприяє збереженню фізичного та психічного здоров'я, допомагає визначити перспективи власного життя, пов'язуючи власну долю з долею свого народу. Національну самосвідомість більшість дослідників вважають одним з найважливіших показників освіченості, духовності та вихованості, цілісності особистості. Формування національної свідомості передбачає розвиток в підлітків національних почуттів, переконань та ідеалів, ціннісних орієнтацій як складових світогляду [23].

Таким чином, завдання формування національної свідомості тісно пов'язані з освітою та вихованням молоді, майбутнього нашої держави [29].

Отже, нація як суб'єкт державотворення повинна пізнати себе, усвідомлюючи свою сутність та власні інтереси й потреби, свою мету, місце в світовій спільноті й відмінності від інших національних спільнот. Без цього втрачається почуття спільноти між членами нації, що в подальшому, унеможлиблює розбудову держави. Саме на усвідомлення й утвердження єдності між членами нації, на пошук того спільного, що б заперечувало або ж відводило на задній план розбіжності між представниками нації з метою побудови власної держави, й спрямована національна самосвідомість.

1.2. Етнічна ідентичність як системоутворювальна складова у структурі національної самосвідомості особистості

У наукових дослідженнях феномени «національна свідомість» і «національна самосвідомість» більшість дослідників трактують як світоглядні орієнтації особистості. Водночас ці феномени, як ми вже зазначали вище, відносять також і до духовної сфери особистості. На їх взаємозв'язку наголошує М. Боришевський: «...національна самосвідомість є відрефлексованим сприйняттям людиною себе, як носія національної свідомості» [9, с. 38].

Генезу національної самосвідомості особистості досліджував А. Березін, який вказує взаємозв'язку між етнічною та національною самосвідомістю, що обумовлений ціннісним самовизначенням особистості [8, с. 2]. Вчений апелює до спорідненості понять: «етнонаціональна свідомість» та «етнонаціональна самосвідомість» й розглядає етно-націо-свідомість як відносно стійку систему усвідомлених особистістю уявлень та оцінок етно-диференціюючих та етно-консолідуючих складників життя та діяльності власного етносу [9, с. 3].

Дослідниця М. Шугай виокремлює у структурі національної самосвідомості наступні компоненти: 1) когнітивний; 2) емоційно-ціннісний; 3) регулятивний — усвідомлені прояви людини як представника нації [21; 35; 56].

Дослідниця О. Шевченко доводить, що когнітивно-мотиваційним ядром та стрижневою, системо-утворювальною складовою у структурі національної самосвідомості особистості є національна ідентичність [56].

Національну ідентичність вчена розглядає як результат процесу ідентифікації особистості зі своєю нацією. На її думку національна ідентичність є частиною когнітивного компонента національної самосвідомості, національного «Я-образу» особистості. Думку О. Шевченко розділяють такі вчені як М. Боришевський [9; 15; 20] і В. Москалець [19], які доводять, що національна ідентичність є одним з основних компонентів національної самосвідомості особистості [9;19].

Національна ідентифікація з погляду О. Шевченко є процесом ототожнення особистістю себе з нацією, змістовне наповнення якої полягає у суб'єктивному почутті її належності до певної нації, зауважуючи, що основою для її розвитку є стійкий емоційний зв'язок між людиною та нацією. [29; 42;65]

Національна ідентифікація знаходить свій вияв у національному самовизначенні людини, національній ідентичності, а результат цього процесу є національний «Я-образ» особистості, який є інтегрованою формою національної самосвідомості [10; 16; 19].

Дослідниця Н. Євдокимова вивчаючи психологічної умови розвитку національної самосвідомості особистості у підлітковому віці, деталізувала структуру поняття «національна самосвідомість» особистості та представила її у вигляді наступної моделі [59].

Стрижневими компонентами національної самосвідомості на її думку є: «образ-Я» і національна само ідентичність, самооцінка, рівень домагань, соціально-психологічні очікування [59], а також, усвідомлення особистістю власної належності до власної нації; усвідомлення її пріоритетних ознак (історії, державності, традицій, території); володіння національною мовою, повага до національних традицій; усвідомлення неповторності власної нації, її національних інтересів; толерантне ставлення й до представників інших націй [10; 32; 68].

Таким чином, більшість дослідників (А. Березіна, М. Боришевський, Н. Євдокимова, В.Соколова, О. Шевченко) не розмежовують складових

національної свідомості та національної самосвідомості особистості, наголошуючи на їх нерозривній єдності.

Аналіз наукових праць, дав можливість констатувати, що, стрижневою, системоутворювальною складовою національної самосвідомості є етнічна ідентичність особистість, яка одночасно є частиною соціальної ідентичності, що є усвідомленням своєї приналежності до певної етнічної спільноти [67].

Аналіз проблеми етнічної ідентичності здійснений (З.Фрейдом, Е.Еріксоном, Дж.Марш) у руслі психоаналітичного підходу [67], теорій соціальних репрезентацій, символічного інтераціоналізму, біхевіоризму, теорії соціальної ідентичності, теорії самокатегоризації, (М.Шериф, Д.Кемпбел) [53], діяльнісного підходу та ін.

Спільною є думка вчених про те, що етнічна ідентичність є центральною складовою в системі етнопсихологічних феноменів, але однозначних поглядів на її феноменологію та структуру й досі немає. Змістовне наповнення терміну «ідентичність» як динамічної структури, що містить в собі потреби, здібності, переконання та досвід людини, є серед дослідників найбільш поширеним.

Модель Дж. Беррі, передбачає існування незалежно одна від одної етнічної ідентичності з власною та чужою етнічними групами, тому члени етнічної групи можуть мати різний рівень прояву ідентифікації [7].

Запропонована дослідницею О. Галкіною загальна класифікацію підходів до вивчення етноідентичності [2], включає її поділ на соціологічні, психологічні, та соціально-психологічні компоненти.

Таким чином, у сучасній психологічній літературі спостерігається розмаїття думок до визначення етнічної ідентичності а також методів її дослідження. Відповідно сьогодні існують спроби дослідників виокремити й її специфічні характеристики (Ж.Девос, Г. Солдатова). Зокрема, Т. Стефаненко, наполягає на тому, що сутнісні відмінності етнічної ідентичності включають структурні співвідношення компонентів соціальної ідентичності у представників певного етносу [45].

Етнічна ідентичність більшістю дослідників розуміється як результат емоційно-когнітивного процесу, що передбачає усвідомлення етнічної приналежності, ототожнення особистістю себе з представниками власного етносу,

глибоко особистісним переживанням власної етнічної приналежності.

Таким чином, *етнічна ідентичність* є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією, важливою структурою самосвідомості, що зумовлює найбільш соціально значущі форми поведінки та впливає на міжособистісні та міждержавні відносини.

1.3. Фактори та етапи формування національної свідомості у підлітковому віці

В теорії існує цілий перелік чинників, які впливають на формування національної свідомості. Умовно можна їх поділяють на три групи: технологічні, об'єктивні, практично-духовні.

До об'єктивної групи чинників уходить весь комплекс суспільно-історичних реалій, які є об'єктивно сформованим способом життя нації. Вплив цієї групи чинників є достатньо суттєвим й фундаментальним, проте не є абсолютним.

До практично-духовної групи варто зарахувати властиві нації стереотипи (звичаї, особливості рис характеру та поведінки, традиції), надбання історичної пам'яті, затверджену національну символіку. Усе перелічене суттєво впливає на формування національної свідомості. Однак, технологічні чинники формування зумовлені їхньою специфікою, котра актуалізується політичним життям України [58, с. 124-126].

Для того, щоб проаналізувати етапи формування національної свідомості підлітків, варто проаналізувати загальні особливості формування національної свідомості українців як нації.

Історична колективна пам'ять переважно завжди обумовлена зацікавленістю. На думку дослідниці С. Матвієнко, люди практично завжди запам'ятовують вартісне для них, однак часто пропускаючи події із власного життя, якщо не приділяють їм належної значущості [36, с. 43-47].

Одним із важливих аспектів національної свідомості є її зв'язок з багатьма іншими сферами і проявами колективного життя. Оскільки не лише етнічна, але й,

першочергово, національна тотожність перебувають в тісній взаємозалежності із народним мистецтвом, піснею, побутом, традиціями [36, с. 43-47].

Безперечно, одним з головних чинників є релігія. Сама релігійна свідомість, особливо на заході України, нерозривно поєднана із національною так, що таку конфігурацію варто виокремити як одну із форм національного самовизначення. Різниця у інтенсивності національного почуття жителів східних та західних областей пояснюється в першу чергу, тою неоднаковою роллю, яку відіграє релігія у цих регіонах [69, с. 81-82].

Водночас в Україні досить багато робилося для того, аби заперечити існування української національної свідомості у минулому, як наслідок, заперечити існування нації, та звести українців не просто до етнічної, а навпаки – проти етнічної аморфної маси.

В Україні та за її межами, українці проживають в різних умовах, культурних, природних та соціально-політичних. Однак їм всім є притаманні такі якісні характеристики як: мова; елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, релігія, традиції, певні стереотипи поведінки), етнічна самосвідомість, прагнення розвивати національну освіту та культуру, не пориваючи зв'язків із історичною батьківщиною [28, с. 25-29].

Наступне, принципове, явище яке пов'язане як із національною самосвідомістю, так і з державотворенням. Це коли в національній державі в переважній більшості є домінуюча, тобто титульна нація, яка переважає за історичною генезою та чисельністю, соціально-економічною, духовною і іншими потенціями. І, як наслідок, саме вона і є важливим джерелом політичної влади; кожна нація прагне максимально повного самовираження та автономії; кожна нація потребує бути на максимум вільною, а індивід повинен належати до конкретної нації [43, с. 61-69].

І ще одним важливим фактором, як соціальний так й історичний результат, є те, що Україна може поставати як одна із найбагатших земель, позаяк за своїм природо-ресурсним потенціалом наша країна знаходиться в п'ятірці найресурсніших країн світу. Однак, поки що Україна за своїм рівнем соціально-економічного розвитку відстає. Така ситуація вумовлена певною закономірністю щодо історичної

детермінації. Наприклад, бідні країни для свого подальшого розвитку в переважній більшості завжди мобілізують розум та знання; багаті – завжди експлуатують природні ресурси. В Україні, дане правило не працює, оскільки й є досить розумні люди і є великі й потужні ресурси, однак сьогодні на порядку денному залишається питання про те, яким чином привести до влади розумну та національну за своєю свідомістю еліту, яка спроможна змінити суспільну свідомість загалом.

Національна самосвідомість формується в процесі історичного розвитку, проявляється в основному як відчуття належності до певної національної спільноти, однакової з членами етнічної групи та є важливим результатом когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення себе як важливого представника нації.

Даний процес в свідомості особистості проходить також досить важливий шлях, інколи навіть в дорослому віці деяким людям треба пробувати формувати свою національну свідомість [62, с. 161-162].

Дослідники аналізуючи процес становлення національної свідомості вони зауважують, що процес становлення національної свідомості є закономірним наслідком завершення формування того або іншого етапу психічного розвитку дитини. Дослідники О. Савицька, Л. Співак наполягають на тому, що одним із перших концепцію становлення національної свідомості особистості запропоновано Ж. Піаже, який виокремив її три основні етапи становлення:

1) у 6-7 років в дитини з'являються перші фрагментарні знання про свою власну національну належність (тобто мова, чи особливості святкування різних свят й ін. – ознайомчий етап);

2) в 8-9 років відбувається усвідомлення себе частиною цілого – своєї нації, дитина знає, чим саме її етнічна група відрізняється від всіх інших (країна проживання чи національність батьків – формування національних почуттів);

3) в 10-11 років відбувається становлення національної самосвідомості (тобто дитина виділяє свою культуру із характерними їй традиціями і особливостями із-поміж всіх інших культур і ставить її на перше місце по значенню) [55-57].

Таким чином, в підлітковому віці практично завершується остаточне формування національної самосвідомості, оскільки з'являється мотивація вибору національної приналежності.

Цей процес стає можливим через те, що здійснюється поступовий процес переходу від автоматичного повторення за дорослими якоїсь певної поведінки, до оперування сукупністю знань про свої власні національні особливості, які і є основою національної самосвідомості.

Приблизно в 18-20 років людина уже визнає свою національну належність, яка в подальшому залишається незмінною. Проте необхідно зазначити, що вплив соціального фактору на становлення національної свідомості підлітків є досить суттєвий. Адже у першу чергу на зміну національної свідомості впливають чинники, які пов'язані із змінами в суспільстві.

На усвідомлення людиною своєї власної національної належності передусім впливає те, у якому середовищі вона існує – у поліетнічному або моноетнічному [65, с. 115-120]. Оскільки на формування національної свідомості першочергово впливає суспільство із властивою йому динамікою, то варто зробити висновок, що національну свідомість можна вважати набутою, а не вродженою якістю, та досить динамічним формуванням.

Висновки до першого розділу

Аналіз соціально-психологічних досліджень проблеми формування національної свідомості у підлітковому віці дозволяє констатувати, що як зарубіжні так і вітчизняні вчені розділяють думку про те, що національна свідомість це складне структурне утворення.

Національну самосвідомість більшість науковців визначають, як усвідомлення особистістю своєї етнічної ідентичності в системі міжнаціональних відносин і формування певної позиції щодо власної та інших націй.

Велика кількість позицій та поглядів на дефініції національної свідомості в рамках різних теоретичних підходів відображає складну, суперечливу та мінливу природу даного феномену. Національну свідомість більшість дослідників вважають набутою, а не вродженою якістю, та досить динамічним формуванням.

Стрижневою, системоутворювальною складовою у структурі національної самосвідомості особистості є етнічна ідентичність, яка одночасно є складовою частиною соціальної ідентичності особистості, та передбачає усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільноти.

Етнічну ідентичність дослідники розуміють як результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної приналежності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також як глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної приналежності.

У її структурі зазвичай більшість дослідників виділяють два основних компоненти – когнітивний (уявлення про особливості власної етнічної групи і усвідомлення себе як її члена на основі певних ознак) і афективний (оцінювання якостей власної етнічної групи, ставлення до її членів). Таким чином, етнічна ідентичність є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією.

Підлітковий вік є сенситивним періодом у розвитку самосвідомості, той час коли формуються нові компоненти структури свідомості особистості, специфічні саме для даного вікового етапу. В підлітковому віці практично завершується остаточне формування національної самосвідомості, оскільки з'являється мотивація вибору національної приналежності.

На усвідомлення людиною своєї власної національної належності впливає те, у якому середовищі вона існує – у поліетнічному або моноетнічному. Оскільки на формування національної свідомості першочергово впливає суспільство із властивою йому динамікою, то національну свідомість можна вважати набутою, а не вродженою якістю, яка є досить динамічним формуванням.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТІВ

2.1. Опис методів та процедури емпіричного дослідження

З метою виконання основних завдань магістерського дослідження, розкриття концептуальних його положень, нами було здійснено емпіричне вивчення соціально-психологічних особливостей національної свідомості підлітків.

У дослідженні прийняли участь 69 підлітків, учнів 7-8 класів гімназії № 8 Червоноградської міської ради, Львівської області, віком 13-14 років, із них 34 підлітків-дівчат і 35 підлітків-хлопців.

Програма емпіричного дослідження.

1. Анкетування з метою систематизації біографічних даних.
2. Вивчення особливостей етнічної ідентичності підлітків за допомогою психологічних методик.
3. Аналіз результатів за допомогою методів математичної статистики;
4. Інтерпретація отриманих результатів та формування висновків.

Для проведення емпіричного етапу магістерського дослідження ми підібрали методики, адекватні меті досліджуваної проблематики. Слід зазначити, що змістовне наповнення та семантичну суть кожного отриманого нами показника ми інтерпретували як наслідок взаємодії різноманітних варіантів і компонентів системи, що відзеркалює суть, як набутих чи спадкових властивостей, так і актуальні динамічні прояви соціально-психологічної активності підлітків.

Відповідно до поставлених нами завдань магістерського дослідження було підібрано наступні **методики**:

1. Анкетування підлітків.
2. «Опитувальник соціально-психологічної адаптованості» (СПА) К. Роджерса та Р. Даймонда [35].
3. Методика діагностики типів етнічної ідентичності (Г. Солдатової та С. Рижової) (ТЕІ) [35].
4. Тест соціально-комунікативної компетентності (О. Овчарової) (СКК) [35].

5. Методика О. Романової для дослідження етнічної ідентичності дітей та підлітків [35].

Повний опис методик представлено у додатку А.

Представимо короткий опис використаних нами психодіагностичних методик.

Методика діагностики типів етнічної ідентичності (Г. Солдатової та С. Рижової) дозволяє вивчити особливості етнічної самосвідомості та її трансформацію в умовах міжетнічної напруги [35].

Одним з показників трансформацій етнічної ідентичності є зростання етнічної нетерпимості до інших національностей (інтолерантності). Толерантність/інтолерантність є основною проблемою міжетнічних відносин в умовах зростання напруженості між народами, що стала основною психологічною змінною при створенні цього опитувальника [35].

Рівень етнічної толерантності респондента оцінюється на основі наступних критеріїв:

- рівень «негативізму» стосовно власної й інших етнічних груп;
- поріг емоційної реакції на представників інших етнічних груп;
- сила прояву агресивних та ворожих реакцій стосовно інших етнічних груп.

Типи ідентичності з різним рівнем прояву етнічної толерантності виділяються на основі широкого діапазону шкали етноцентризму, від «заперечення» ідентичності (фіксується негативізм та нетерпимість стосовно власної етнічної групи), і завершуючи національним фанатизмом (вкрай виражена нетерпимість і негативізм до інших етнічних груп).

Опитувальник містить 6 шкал, які розкривають наступні типи етнічної ідентичності.

1. *Етнонігілізм* або гіпоідентичність, що проявляється у відході від власної етнічної групи і пошуку стійких соціально-психологічних осередків не за етнічним критерієм [35].

2. *Етнічна індиферентність* – розмита етнічна ідентичність, виражена в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності проблеми етнічної приналежності [35].

3. *Норма (позитивна етнічна ідентичність)* – поєднує позитивне відношення до власної нації, однак й з позитивне ставлення до представників інших націй. У поліетнічному соціумі така (норма), позитивна етнічна ідентичність притаманна переважній більшості людей та задає оптимальний баланс толерантності стосовно власної та іншої етнічної групи. Такий тип етнічної ідентичності розглядається, і як умова самостійності та стабільності існування етнічної групи, і як умова мирної міжкультурної взаємодії в полі-етнічному світі [35].

Посилення деструктивної взаємодії в міжетнічних відносинах зумовлене трансформацією етнічної самосвідомості по типу гіперідентичності, які визначаються в опитувальнику за трьома шкалами:

4. *Етноегоїзм* – вид етнічної ідентичності, що проявляється в нешкідливій формі, переважно на вербальному рівні, як результат сприйняття крізь призму конструкту свого народу, однак, може включати напругу і роздратування в спілкуванні з представниками інших націй або визнання за своєю нацією прав вирішувати проблеми [35].

5. *Етноізоляціонізм* – характеризується переконаністю в перевазі власного народу, визнанням необхідності «очищення» національної культури, негативним ставленням до міжетнічних шлюбів [35].

6. *Етнофанатизм* – це готовність йти «на все» заради етнічних інтересів, включаючи етнічну «чистку», відмову іншим представникам націй в користуванні ресурсами і соціальними благами, визнання пріоритету етнічних прав власної нації над правами людей, виправдування будь-яких жертв в боротьбі за престиж власної нації [35].

Етнофанатизм, етноегоїзм, етноізоляціонізм є компонентами ескалації гіперболізації етнічної ідентичності особистості, що може означати появу дискримінаційної форми міжетнічних стосунків [35].

У міжетнічній взаємодії прояви гіперідентичності знаходять свій вияв у формі етнічної нетерпимості: включи роздратування, що виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їхніх прав, агресивних та насильницьких дій проти іншої етнічної групи, геноциду (Г. Солдатова, 1998) [35].

Опитувальник О. Романової для дослідження етнічної ідентичності дітей і підлітків [35].

Методика дозволяє визначити рівень відчуття належності до своєї групи, значимість національності, взаємовідношення між етнічною більшістю та меншістю, особливості використання мови.

Опитувальник соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса та Р. Даймонд (СПА) [35].

Методика дозволяє з'ясувати ступінь адаптованості-дезадаптованості в системі міжособистісних відносин.

Підставою для дезадаптації є ціла низка різноманітних факторів: низький рівень власного само прийняття; низький рівень прийняття інших, конфронтація з ними; емоційний дискомфорт; сильна залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування над іншими людьми.

Основними шкалами методики є наступні:

1. *Шкала "Самоприйняття"*. Відображає ступінь дружби-ворожості стосовно власного «Я»-образу. У змістовому плані на позитивному полюсі шкала поєднує схвалення себе вцілому, позитивну самооцінку, довіру до себе. На негативному – бачення переважно своїх недоліків, знижений рівень самооцінки, готовність до самозвинувачення.
2. *Шкала "Прийняття інших"*. Віддзеркалює рівень дружби-ворожості до оточуючих людей. На позитивному полюсі шкали знаходиться прийняття інших, схвалення їхнього життя й ставлення до себе загалом, очікування позитивного ставлення до себе від навколишніх; на негативному – критичне ставлення до інших, роздратування, підозрілість, очікування негативного відношення до себе.
3. *Шкала "Емоційна комфортність"*. Віддзеркалює характер домінуючих емоцій у житті респондента. На позитивному полюсі – переважання позитивних емоцій, відчуття особистістю благополуччя власного життя; на негативному – наявність виражених негативних емоцій, переживань, станів.

4. *Шкала "Інтернальність"*. Відображає відчуває людиною себе активним суб'єктом власної діяльності, і якою мірою – пасивним об'єктом дії інших та зовнішніх обставин. Високі показники дозволяють визначити особливості уявлень людини про те, настільки події, що з нею відбуваються, є результатом її діяльності. Низькі бали дозволяють вважати, що події, які відбуваються з людиною, вона вважає результатом дій зовнішніх обставин (щасливого випадку, впливу інших людей тощо).
5. *Шкала "Прагнення до домінування"* характеризує рівень прагнень людини домінувати над іншими в міжособистісних відносинах. Показники високого рівня інтерпретуються як схильність пригнічувати інших, почувати перевагу над іншими. Низький рівень показників означає схильність до підпорядкування, покірність та м'якість.

Тест соціально-комунікативної компетентності О. Овчарової (СКК) [35, с. 98].

Методика дозволяє визначити наступні параметри:

- 1) (СКН) Соціально-комунікативна незграбність
- 2) (НН) Нетерпимість до невизначеності
- 3) (К) Надмірне прагнення до конформності
- 4) (ПСР) Підвищене прагнення до статусного росту:
- 5) (УН) Орієнтація на уникнення невдач
- 6) (ФН) Фрустраційна нетолерантність [35, с. 98].

Для статистичної обробки показників нами було використано наступні методи статистичного аналізу даних: порівняльний аналіз груп за t-критерієм Стюдента, що дозволяв порівняти отримані нами результати дослідження у двох і більше групах; кореляційний аналіз, допоміг виявити взаємозв'язки між досліджуваними ознаками; факторний аналіз, який допоміг виділити групи ознак національної свідомості підлітків, які між собою взаємодіють, та дозволив виділити найсуттєвіші змінні.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми формування національної свідомості підлітків дозволи сформулювати наступні *гіпотези*:

1. Рівень етнічної ідентичності підлітків впливає на особливості проявів їхньої толерантності у ставленні до представників інших етнічних груп.
2. Можна припустити, що у підлітків з різними рівнями етнотолерантності рівень зовнішнього контролю буде різнитися.
3. Підліткам з різним рівнем етноізоляціонізму буде характерний різний рівень етнічної ідентичності та прагнення досягти високого соціального статусу.
4. Формування етнічної ідентичності підлітків зумовлюється такими чинниками як прийняттям чи неприйняттям себе, почуттям приналежності, конформізмом, прагненням до емоційного комфорту, відомістю (як залежністю від думки інших), активним спілкуванням рідною мовою.

Представимо опис здійсненого нами порівняльного аналізу результатів дослідження підлітків, який проводився нами за допомогою t-критерія Стюдента. Нами виявлено наступні відмінності у групах за такими шкалами: *етнотолерантності та етноізоляціонізму*.

У результаті дослідження також було виділено дві групи підлітків: з низьким рівнем етнотолерантності та середнім рівнем. Відмінності між групами представлено на рис 2.1.

У підлітків з низьким рівнем етнотолерантності прослідковується вищий рівень зовнішнього контролю, ніж в підлітків, які мають рівень нижче середнього. Етнотолерантність є однією з форм гіпоідентичності, що проявляється у відході від своєї етнічної групи та пошуках стійких соціально-психологічних ніш (не за етнічним критерієм). Підліткам з рівнем етнотолерантності вище середнього характерний вищий рівень індивідуальності та відомості, порівняно із підлітками, яким притаманний низький рівень етнотолерантності.

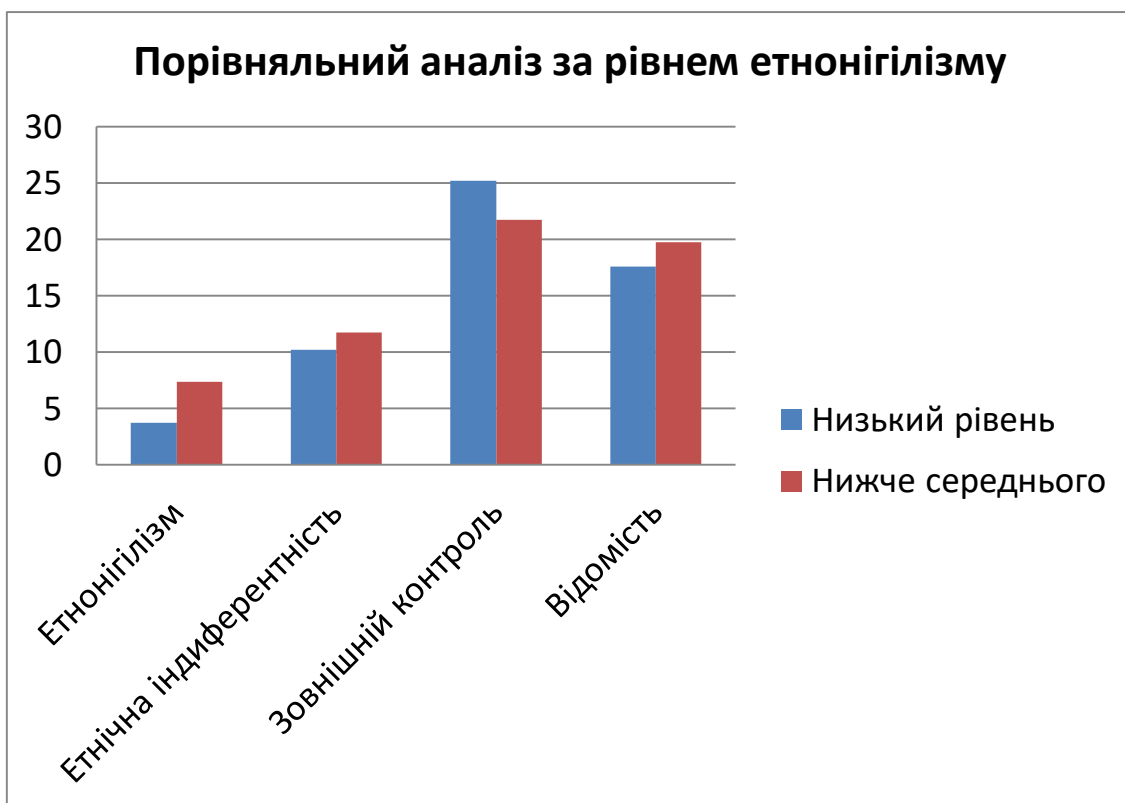

Рис 2.1. Результати порівняльного аналізу у групах підлітків за рівнем етніцизму

У результаті дослідження також нами було виокремлено дві групи підлітків: з низьким та середнім рівнем етноізоляціонізму. Відмінності між групами можна побачити на рис 2.2.

Порівняльний аналіз груп обох респондентів показав, що підліткам з низьким рівнем етноізоляціонізму, притаманний вищий рівень етнічної індиферентності та прагнення до соціального статусу. Етноізоляціонізм виражається у переконаності переваги свого народу над іншими, визнанні необхідності «очищення» нації від інших етнічних елементів.

У підлітків з середнім рівнем етноізоляціонізму прослідковується вищий рівень етнотерору, етніцизму, етнофанатизму, емоційного комфорту. Очевидно, що підлітки з більш високим рівнем етноізоляціонізму проявлятимуть вищий рівень «негативізму» до власної та інших етнічних груп, емоційніше реагуватимуть на інше етнічне оточення, проявляють агресивні, ворожі реакції стосовно представників інших етнічних груп.

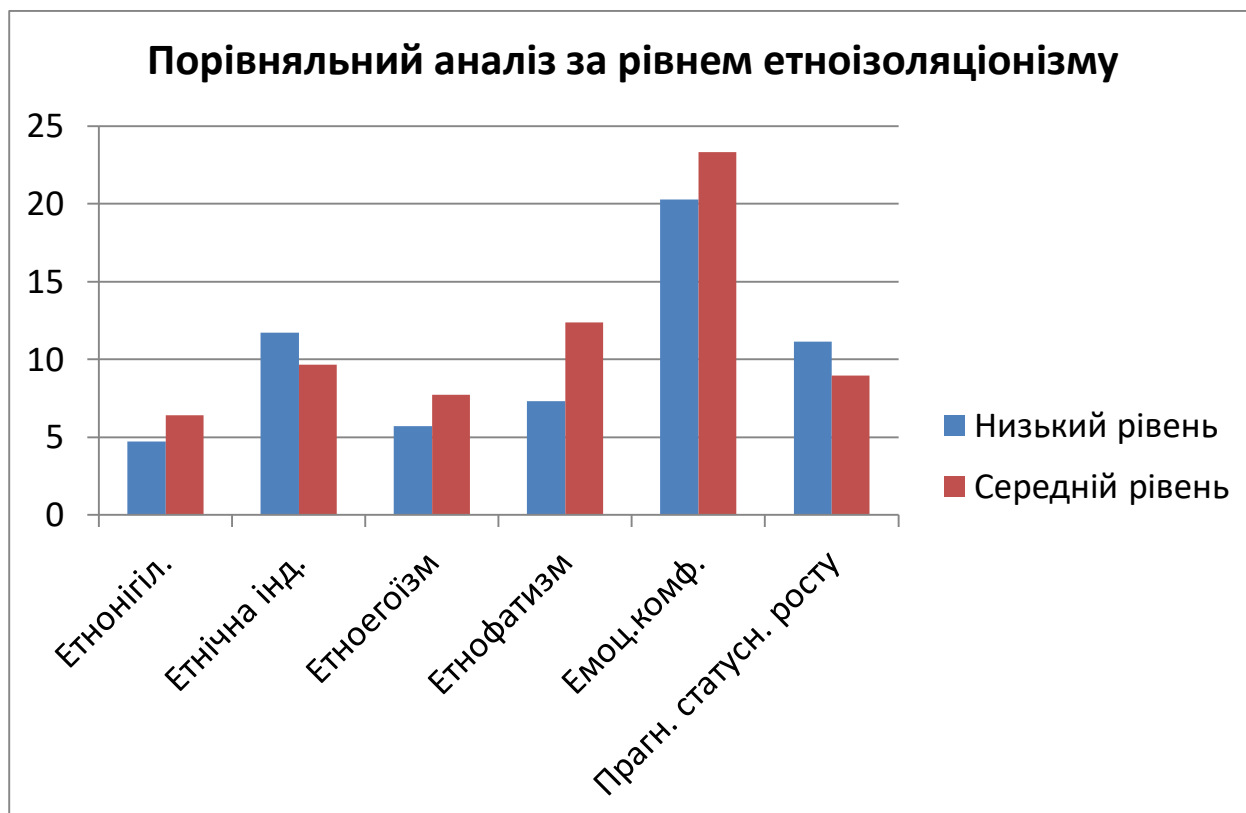

Рис 2.2. Результати порівняльного аналізу у досліджуваних групах підлітків за рівнем етноізоляціонізму

Етноегоїзм та етнофанатизм є шаблями ескалації гіперболізованої етнічної ідентичності, що може зумовити появу дискримінаційної форми міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність знаходить свій прояв в різних формах етнічної нетерпимості: починаючи від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав, насильницьких та агресивних дій проти представників іншої етнічної групи, аж до геноциду. У досліджуваних нами підлітків ми не виявили високого рівня прояву властивостей етнічної нетерпимості, відтак, можна констатувати, що інтолерантність їм не притаманною.

Представимо опис кореляційного аналізу результатів нашого дослідження, який проводився за допомогою програми Statistika 6.0 при рівні значущості $p < 0,05$ та $R_{кр.} = 0,39$.

Здійснений нами кореляційний аналіз результатів дослідження соціально-психологічних властивостей підлітків дозволив виявити наступні взаємозв'язки:

Прямий взаємозв'язок між етнічною індиферентністю підлітків та конформізмом ($0,343$) й прийняттям себе (рис. 2.3.).

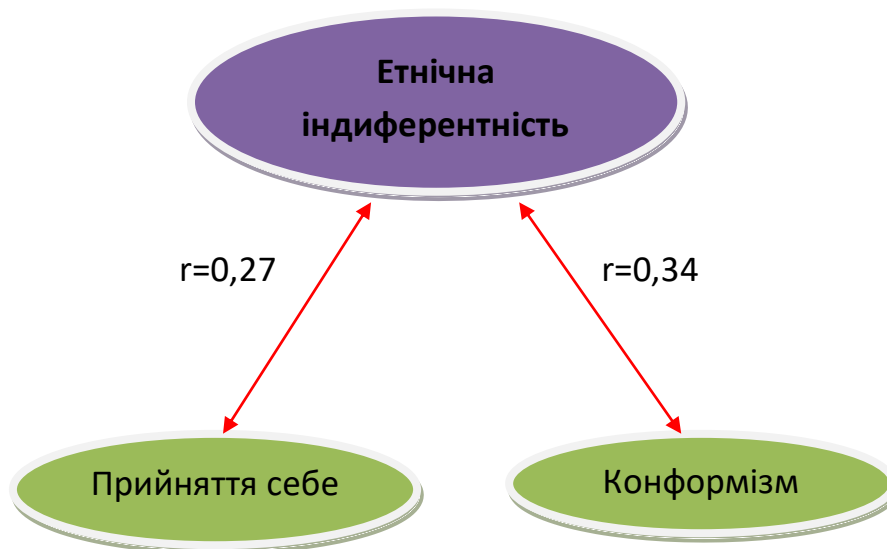

Рис 2.3. Кореляційна плеяда взаємозв'язків етнічної індиферентності з конформізмом та прийняттям себе

Нами зафіксовано прямі зв'язки між емоційним комфортом й етнофанатизмом ($0,339$) (рис. 2.4.), між конформізмом й приналежністю ($0,339$) (рис. 2.5.).

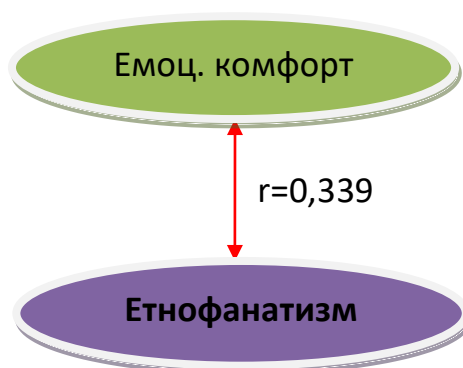

Рис. 2.4. Кореляційна плеяда взаємозв'язку емоційного комфорту та етнофанатизму

«Емоційна комфортність» відображає особливості виражених емоцій у житті підлітка. На позитивному полюсі – переважання позитивних емоцій та відчуття благополуччя власного життя; на негативному – вираженість негативних емоційних станів.

Як можна побачити, емоційний комфорт прямо корелює з етнофанатизмом, який є східцями гіперболізації етнічної ідентичності, та може стати причиною появи дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність знаходить свій прояв у різних формах етнічної нетерпимості: роздратуванні, яке є реакцією на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав, агресивних дій, насильства проти представників іншої етнічної спільноти.

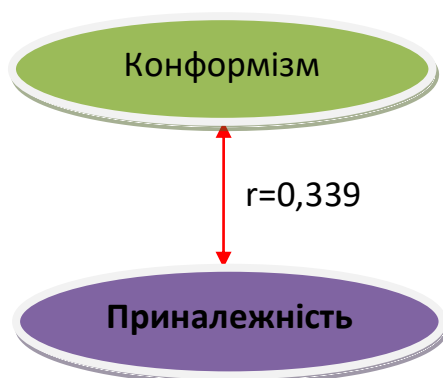

Рис. 2.5. Кореляційна пляда взаємозв'язку конформізму та приналежністю

Етнічна ідентичність не є лише процесом усвідомлення етнічної приналежності, позаяк містить у собі прошарок етнічного несвідомого, а також тому, що передбачає усвідомлення емоційно-ціннісної значущості своєї етнічної приналежності. Поряд з усвідомленням людиною представником свого етносу, етнічна ідентичність включає й глибоко значущі переживання такої приналежності, які є одними з найважливіших складових у системі уявлень людини про себе. Саме це підтверджують результати нашого дослідження.

Нами зафіксовано, що етноізоляціонізм підлітків прямо корелює з віком матері (0,248), статтю (0,261), неприйняттям себе (0,285), прийняттям інших (0,287), що представлено нами на рисунку 2.6, який подано нижче.

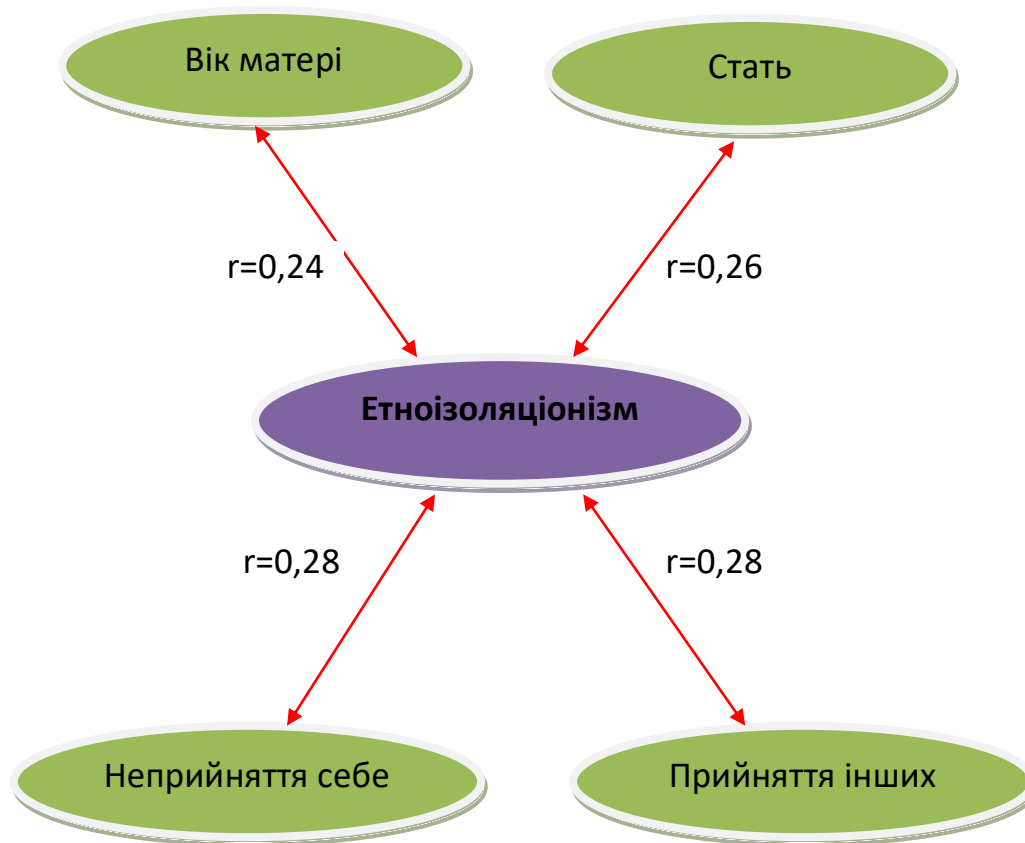

Рис 2.6. Кореляційна плеяда взаємозв'язку віку матері, статі, неприйняттям себе, прийняттям інших.

Прояви етноізоляціонізму знаходять свій вияв у переконаності переваги свого народу, у визнанні необхідності «очищення» національної культури, негативному ставленні до шлюбних міжнаціональних зв'язків, ксенофобії (ненависті до всього чужого). Як показують результати нашого емпіричного дослідження, рівень етноізоляціонізму залежить від неприйняття себе, прийняття інших, від статі а також, що досить цікаво, від віку матері.

Нами встановлено обернені кореляційні зв'язки між зовнішнім контролем та етнологізмом (-0,27), а також між етноізоціоналізмом та прийняттям себе (-0,316) а також конформізмом (-0,356), що можна спостерігати на рис.2.7. та 2.8.

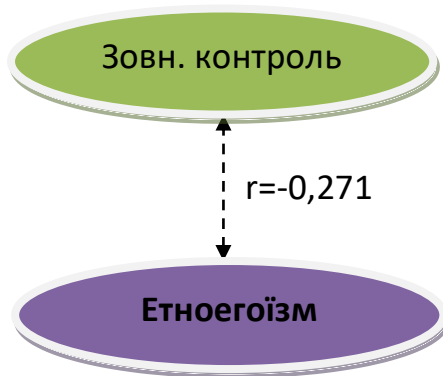

Рис 2.7. Кореляційна плеяда взаємозв'язку зовнішнього контролю та етноегоїзмом

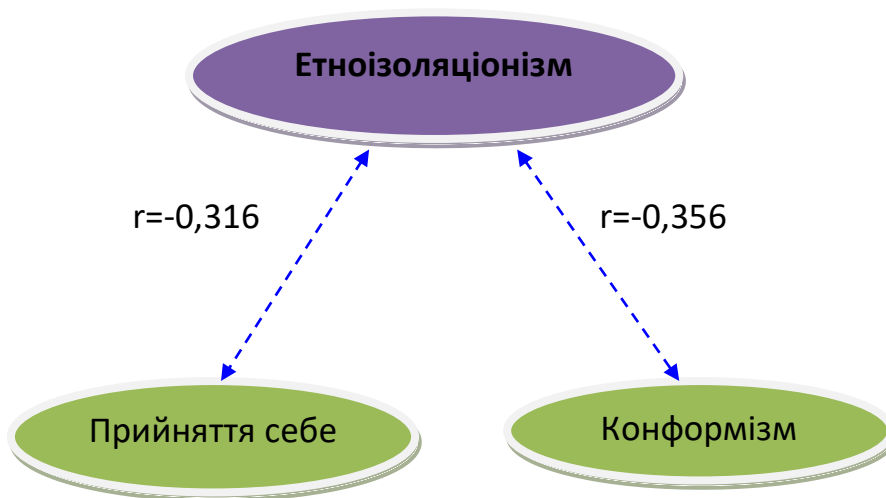

Рис. 2.8. Кореляційна плеяда взаємозв'язку етноізоляціонізму та прийняття себе, також конформізму

Якщо підліток приймає себе, то він приймає й інших, відтак, чим вищим є рівень прийняття себе, тим нижчим є рівень етноізоляції. Особистість, яка позитивно сприймає оточуючих, бачить як «скоріше позитивних» не переживає сильного неспокою, хвилювання, невпевненості. Таким чином така особистість не уникає спілкування з іншими та не замикається у собі від своїх близьких та представників інших націй, що допомагає їй краще переносити ситуацію невизначеності. Неприйняття себе, власного «Я»-образу, змушує підлітків пристосовуватись до інших, що проявляється у конформності їх поведінки.

Отже, кореляційний аналіз дозволив з'ясувати соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності підлітків та увиразнити специфіку процесу формування етнічної ідентичності. Соціально-психологічними особливостями формування етнічної ідентичності підлітками є: прийняття чи неприйняття себе,

приналежність, конформізм, використання мови, емоційний комфорт.

Далі представимо результати факторного аналізу соціально-психологічних особливостей етнічної ідентичності підлітків.

Для групи досліджуваних нами підлітків нами було побудовано 9-факторну модель, яка пояснює 62,24% від загальної дисперсії даних. Решта дисперсій у дослідженні зумовлена випадковими впливами, які у нашій моделі не розглядалися як суттєві. Факторні навантаження презентовано нами у таблиці, яка подана нижче (табл.2.1).

F1 – відображає слабку, чітко не виражену або «розмиту» етнічну ідентичність, підліткам притаманна соціально-комунікативна незграбність, нетерпимість до невизначеності, орієнтація на уникнення невдач, надмірне прагнення до конформності. Вагомість показника - нетерпимість до невизначеності, можна інтерпретувати як вікову особливість підлітків.

F 2 – об'єднують показники адаптації, дезадаптації, прийняття себе, неприйняття інших. Підліток який не приймає себе, не може прийняти інших. Особистості, які позитивно сприймають оточуючих, бачать інших в позитивному ракурсі, не переживають сильного неспокою та невпевненості, тому й краще адаптуються у суспільстві. Негативні тенденції у формуванні Я-концепції підлітка супроводжує нестабільність емоційної сфери, що в свою чергу призводить до дезадаптації. Існує тісний внутрішній зв'язок між позитивною груповою (етнічною) ідентичністю та аутогруповою (міжетнічною) толерантністю, одночасно гіперідентичність зі «своїм» етносом в поліетнічному суспільстві супроводжують етноцентристські стереотипи та упередження по відношенню до представників інших етнічних груп, а також уникнення тісної взаємодії з ними.

Таблиця 2.1.

**Факторні навантаження для групи підлітків
(при > 0,50)**

Фактори (F)	Шкали	Факторні навантаження	Відсоток від загальної дисперсії
F 1 «Дифузна етнічна ідентичність»	СКН	0,78	11,94%
	НН	0,85	
	УН	0,60	
	К	0,52	
F 2 «Деадаптація»	Адаптація	-0,64	10,31%
	Деадаптація	0,63	
	Прийняття себе	-0,51	
	Неприйняття інших	0,60	
F Фактор 3 «Етнічна гіперідентичність»	Етнігілізм	-0,53	9,44%
	Етньогоїзм	-0,74	
	Етноізоляція	-0,65	
	Етнофанатизм	-0,66	
F 4 «Нормативна ідентичність»	Приналежність	0,78	6,29%
	Вагомість національності	0,71	
	Використання мови	0,68	
F 5 «Прагнення домінувати»	Норма	-0,69	6,36%
	Домінування	0,58	
F 6 «Конформність»	Взаємодія більшості-меншості	0,54	5,89%
	Неприйняття себе	0,75	
	Прийняття інших	0,73	
F 7 «Нерішучість»	Внутрішній контроль	0,52	5,03%
	Відомість	0,82	
F 8 «Фрустраційна толерантність»	Підвищене прагнення до статусного росту	-0,83	4,92%
	Фрустраційна нетолерантність	-0,60	
F 9 «Емоційно нестабільна ідентичність»	Деадаптація	0,54	4,18%
	Емоційний комфорт	0,78	
	Емоційний дискомфорт	0,61	
	Зовнішній контроль	0,63	

F 3 – можна окреслити як етнічну гіперідентичність, що об'єднує такі показники як етньогоїзм, етнігілізм, етноізоляціонізм, етнофанатизм та є критеріями інтолерантності. Як бачимо ці властивості непритаманні досліджуваним підліткам, що дає підстави стверджувати про наявність у них

певного рівня нормативної толерантності.

F 4 – об'єднують приналежність, важливість національності, мови. На нашу думку, такі показники характеризують позитивну етнічну ідентичність (норма), що представляє собою такий баланс толерантності по відношенню до представників власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, і як умову самостійного та стабільного існування етнічної групи, і одночасно, як умову конструктивної міжкультурної взаємодії в поліетнічному соціальному середовищі. Тому така позитивна етнічна ідентичність набуває статусу «норми». Усвідомлення підлітками власної етнічної приналежності залежить від того, чи живуть вони в поліетнічному, чи у моноетнічному середовищі. Більшість досліджуваних нами підлітків живуть у моноетнічному середовищі (у дослідженні не приймали участь учні категорії внутрішньо переміщених осіб), тому можна констатувати, що вони в цілому усвідомлюють свою етнічну приналежність.

F 5 – характеризує норму та домінування, неагресивну поведінку у конфліктних ситуаціях з батьками. «Прагнення домінувати над іншими» – відображає певний рівень взаємодії в сфері міжособистісних стосунків. Високі показники домінування вказують на схильність до пригнічення інших, відчуття переваги над іншими. Однак, цей фактор можна інтерпретувати як прагнення до самоствердження, що є закономірним явищем для підліткового віку.

F 6 – об'єднує показники неприйняття себе, прийняття інших, взаємодія більшості – меншості, тому нами трактується як конформність поведінки підлітків.

F 7 – характеризує внутрішній контроль і відомість, тому ми інтерпретували його як нерішучість та відсутність лідерських тенденцій у підлітків.

F 8 – об'єднує показники прагнення статусної ролі та фрустраційну нетолерантність. Як бачимо, підліткам ще не притаманне прагнення до кар'єри, близький до фактора 7. Досліджуваним підліткам не є характерна фрустраційна нетолерантність.

F 9 – об'єднує показники дезадаптації, зовнішнього контролю, емоційного комфорт та дискомфорту, що може свідчити про негативні тенденції у формуванні етнічної ідентичності підлітків. Негативні тенденції у формуванні Я-

концепції, як правило, супроводжуються нестабільністю емоційної сфери, що й призводить до дезадаптації, емоційного дискомфорту особистості. Цей фактор може негативно впливати на трансформацію етнічної ідентичності підлітків, призвести до загострення гіперідентичних етнічних тенденцій.

Таким чином, факторний аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив нам виокремити основні чинники, що впливають на трансформацію етнічної ідентичності. Зокрема, також прослідкувати рівні формування етнічної ідентичності підлітків, від дифузної етнічної ідентичності до норми та гіперідентичності.

Висновки до другого розділу

Проведене нами емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей національної свідомості підлітків показало, що досліджуваним учням притаманні низький та нижче середнього рівень етнічної ідентичності, етнігілізм, а також низький та середній рівень етноізоляціонізму. У підлітків з низьким рівнем етнігілізму зафіксовано нами вищий рівень зовнішнього контролю, ніж в підлітків, у яких виявлено рівень нижче середнього.

У підлітків з низьким рівнем етноізоляціонізму наявний вищий рівень етнічної індиферентності та прагнення соціального статусу у порівнянні з підлітками, у яких виявлено середній рівень етноізоляціонізму.

Усвідомлення підлітками своєї етнічної приналежності залежить від того, чи живуть вони в поліетнічному, чи в моноетнічному середовищі. Більшість досліджуваних нами підлітків живуть у моноетнічному середовищі (у досліджені не приймали участь учні категорії внутрішньо переміщених осіб), тому можна констатувати, що вони загалом усвідомлюють свою етнічну приналежність.

Кореляційний аналіз допоміг з'ясувати соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності підлітків та з'ясувати специфіку трансформації їх національної самосвідомості. Трансформація національної самосвідомості підлітків зумовлена такими особливостями як прийняття чи неприйняття себе, приналежністю, конформізмом, емоційним комфортом, ескапізмом, використанням

мови.

На основі факторного аналізу нами виокремлено основні чинники, що впливають на формування етнічної ідентичності загалом та тенденції формування її рівнів (дифузна етнічна ідентичність, норма та гіперідентичність).

Отже, гіпотези дослідження підтверджуються на основі результатів порівняльного, кореляційного та факторного аналізів.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Психокорекційна робота психолога з розвитку етнічної ідентичності підлітків

З метою запобігання деструктивній зміні етнічної ідентичності підлітків рекомендовано впроваджувати превентивні заходи та вести просвітницьку роботу не тільки з учнями та вчителями, а й з батьками та членами сімей учнів. Доцільним є проведення соціально-психологічного тренінгу для підлітків з метою становлення у них позитивної Я-концепції, адекватної самооцінки, становлення нормативної етнічної ідентичності.

Розвиток у підлітків емоційної саморегуляції позитивно впливає на емоційний комфорт, адаптацію в цілому. Формування саморегуляції поведінки підлітків та створення умов для нормативного розвитку їхньої етнічної ідентичності передбачає тісну співпрацю вчителів та практичного психолога школи у трьох основних напрямках:

- 1) психокорекційна робота психолога з підлітками у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності;
- 2) робота вчителя з самовдосконалення прийомів й техніки роботи з учнями, що мають дифузний рівень етнічної ідентичності;
- 3) корекція родинних стосунків у напрямі створення сімейної ситуації, сприятливої для розвитку етнічної ідентичності

Розглянемо детальніше основні завдання соціально-психологічного тренінгу для підлітків з метою становлення у них позитивної Я-концепції та становлення нормативної етнічної ідентичності.

Загальними завданнями такого СПТ є :

- вивчення психологічних закономірностей, механізмів та ефективних способів міжособистісної взаємодії з метою створення основ більш ефективного та гармонійного спілкування з представниками інших етносів;

- навчити підлітків володіти певними соціально-психологічними знаннями конструктивної міжособистісної взаємодії;
- корекція та формування соціально-психологічних умінь та навичок ефективного спілкування підлітків;
- усвідомлення основ цілісності соціально-психологічного буття особистості;
- розвиток здатності підлітка адекватно зрозуміти себе та інших людей;
- оволодіння певними прийомами декодування психологічних повідомлень, які надходять підліткам від оточуючих людей та інших етнічних груп;
- навчання індивідуальним прийомам ефективного міжособистісного спілкування та психологічного впливу;
- чуттєве пізнання підлітками динаміки групи, інших групових феноменів та усвідомлення ними своєї причетності до виникаючих конфліктних ситуацій в міжетнічній взаємодії.

У наукових розвідках проблеми організації групових соціально-психологічних тренінгів описано значну кількість факторів, які визначають успішність навчання та ефективність роботи тренінгової групи. Дослідники наводять різноманітні класифікації факторів, серед яких: ідентифікація, спостереження за переживаннями інших альтруїзм, групова згуртованість, вселення надії, підтримка, саморозкриття, психологічний зворотній зв'язок і т.д. Найбільш важливими на думку вчених є фактори: психологічного зворотнього зв'язку, підтримки, саморозкриття в процесі самопізнання.

У СПТ застосовуються такі групи методів як: дискусійні методи; ігрові; методи, що базуються на невербальній комунікації учасників [34]. В одному випадку деякі з цих методів можуть виступати провідними, а в іншому -- використовується поєднання різних методів (ігровий метод з дискусійним) [34]. Стратегія вибору методів визначається психологом відповідно до виду тренінгової групи (підлітки у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності; дифузний рівень етнічної ідентичності).

Для проведення СПТ з метою розвитку у підлітків нормативної етнічної ідентичності доцільним, на нашу думку є застосування наступних вправ та завдань.

Психомалюнок «Портрет української нації».

Підліткам пропонується схематично представити на аркуші паперу портрет української нації. Представлення малюнків та їх обговорення. Знаходження спільних та відмінних рис у малюнках підлітків.

Психологічна вправа (техніка психодрами) «Українці минулого, сьогодення і майбутнього: спільне та відмінне».

Підлітки розподіляються на три групи. Їм пропонується відчувати себе українцями з минулого (перша група), сьогодення (друга група), майбутнього (третья група). Після того, як учасники «увійдуть в роль», їм пропонується встановити контакт та спробувати взаємодіяти одне з одним. Після такої взаємодії, учасники гри діляться пережитими відчуттями під час взаємодії, відбувається обговорення.

Психологічна вправа «Як нас сприймають інші етноси і народи»

Кожному підлітку пропонується обрати роль представника якоїсь іншої нації (на його власний вибір) та з позиції цієї ролі описати українця як представника нації. Після чого підлітки діляться своїм баченням образу українця з позицій представників інших етнічних, національних спільнот (німця, француза, британця). Вправа спрямована на оптимізацію національного само ставлення підлітків, як очікуваного відношення від інших.

Важливо, щоб підлітки ознайомилися з поняттями етнічної ідентичності, національної свідомості, навчились висловлювати власне ставлення до свого етносу за допомогою асоціативного ряду та методу продовження речень. Важливим завданням СПТ є пізнання підлітками власного домінуючого типу етнічної толерантності. Підлітки під час СПТ під керівництвом психолога мають змогу дослідити індивідуальні особливості прояву різних компонентів етнічної толерантності, обговорити різноманітні стереотипи та упередження щодо власної етнічної ідентичності. Важливо, щоб підлітки ознайомилися з поняттями позитивних та негативних стереотипів, їх важливості у житті людини.

Також, за допомогою інтерактивних вправ підлітки можуть відтворювати та обговорювати образи різних представників власного етносу. Важливо звернути увагу на проблему подолання негативних міжетнічних стереотипів у підлітків,

розвінчати міфи про різні народи та з'ясувати як вони впливають на формування етнічної ідентичності.

Важливим етапом у СПТ є закріплення нових знань, зворотній зв'язок щодо серії занять. Отже, під час тренінгових занять підлітки можуть отримати отримати не тільки теоретичні знання, а й практичні уміння, відпрацювати їх під час занять, проаналізувавши своє ставлення до власного етносу та дослідивши власний домінуючий тип етнічної ідентичності.

3.2. Методичні рекомендації для педагогів щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків

В умовах сьогодення української держави формування національної свідомості підростаючого покоління залишається невідкладним завданням як для країни, так і для системи освіти загалом. У зв'язку з цим національно-патріотичне виховання підлітків є однією з важливих складових їхнього освітнього процесу.

Варто зазначити, що основним завданням закладів освіти є побудова виховної діяльності так, щоб сама її організація, приклади педагогів, освітнє середовище виховували учнів у дусі націоналізму, всебічного розуміння історії своєї батьківщини, національної свідомості та самобутності [35, с. 82-86].

Національно-патріотичне виховання підлітків, на нашу думку, доцільно здійснювати за наступними напрямками:

- державний - ґрунтується на забезпеченні країною систематичності та порядку героїко-патріотичного та патріотичного виховання;

- суспільний - базується на опрацюванні засад моралі, їх неодмінному дотриманні та спрямований на усвідомлення пріоритету вселюдських цінностей й захопленнь, виховання поважного відношення до звичаїв і традицій українського народу, історії, культури, мови;

- військовий - визначає дослідження військової історії країни, підняття фізичної загартованості молоді в зацікавленнях готовності до оборони Батьківщини;

– психолого-педагогічний - базується на опрацюванні психологічних особливостей молодого покоління, урахуванні їх у ході підготовки молодиків до служби в армії; проведенні систематичної роботи з узагальнення та розповсюдження високоідейного досвіду героїко-патріотичного виховання;

– удосконаленні форм і спрямувань даної роботи;

– правовий – визначає становлення глибоких, всебічних, правових знань, формування панівної правової культури [21, с. 87].

Окрім того, національно-патріотичне виховання особистості має відбуватися на основі:

– національної спрямованості виховання (окреслює становлення молодого покоління. Національної свідомості, почуття любові до країни, власного суспільства, ввічливого відношення до його культури, здібності оберігати рідну національну ідентичність, гордитися належністю до українського народу, брати безпосередню участь у будові та обороні рідної батьківщини);

– цілісності (виховання молодого покоління виникає як систематичний планомірний гармонійний та різносторонній процес розвитку індивіда, та культивування в нього стійкого погляду на світ) [43, с 61-69].

Ефективність патріотичного виховання підлітків залежить від міри залучення їх до проведення позанавчальних виховних заходів, цілеспрямованих на розвиток національних якостей особистості, самовиховання та самоосвіту [22].

Важливо, щоб патріотичні заходи відбувалися в атмосфері безпосереднього індивідуального відношення до обговорюваних питань, під час яких підлітки ставали організаторами й учасниками.

Ознаками ефективності загальнодоступних методів позанавчальної роботи у національно-патріотичному вихованні підлітків є ініціативність та активність учасників, емоційний вплив під час виховних заходів.

Важливу роль у формуванні національних поглядів та переконань підлітків відіграють дискусії - спонтанні, викликані громадськими інцидентами, інформуваннями ЗМІ, також спеціально організовані, до яких потрібно сумлінно

готуватися: встановити тему, підготувати запитання для обговорювання, щоб підлітки дослідили відповідні літературні джерела, обміркували власний виступ. Тільки така підготовка до дискусії дає ефективні результати.

Задля інтенсивного та продуктивного розвитку соціальної активності, поглиблення націоналістичних почуттів, готовності відповідати за особисте щастя та долю ровесників, відстоювання їхніх прав та свобод. Вагомим є заохочення учнів до функціонування в громадських молодіжних об'єднаннях, та учнівському самоврядуванні, що позитивно впливає на поглиблення знань учнів з історії та культури народу, народних традицій, формуванню національних поглядів, принципів та почуттів, нормативної поведінки, виконання обов'язків для особистих інтересів та блага суспільства [23].

З метою оптимізації процесу якісного та продуктивного національно-патріотичного виховання учнів основної школи рекомендовано проводити виховні заходи, що відображають традиції та звичаї українського народу.

Педагогам варто зацентувати увагу на питаннях про вагомий внесок української держави у всесвітній розвиток та прогрес науки, культури, різних галузей виробництва, а також, що сьогодні дуже важливо у світову безпеку. Саме під час подібних зустрічей підлітки мають можливість знайомитися із особистостями, котрі є зразком патріотизму та прикладом служіння державі, бійцями ЗСУ, учасниками бойових дій. Патріотичні вчинки національних героїв дають безперечно важливу можливість підліткам фактично ідентифікувати себе з ними, що уможливорює нормативний процес формування національної самосвідомості.

Висновки до третього розділу

Забезпечення психолого-педагогічних умов для нормативного розвитку етнічної ідентичності підлітків передбачає тісну співпрацю вчителів та практичного психолога школи у трьох основних напрямках:

- 1) психокорекційна робота психолога з підлітками у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності;

2) робота вчителя з самовдосконалення прийомів й техніки роботи з учнями, що мають дифузний рівень етнічної ідентичності;

3) корекція родинних стосунків у напрямі створення сімейної ситуації, сприятливої для розвитку етнічної ідентичності

Доцільним є проведення соціально-психологічних тренінгів для підлітків з метою становлення у них позитивної Я-концепції, адекватної самооцінки, становлення нормативної етнічної ідентичності.

Стратегія вибору методів визначається психологом відповідно до виду тренінгової групи (підлітки у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності; дифузний рівень етнічної ідентичності).

Нами також підбрано вправи для СПТ з метою розвитку у підлітків нормативної етнічної ідентичності, а також розроблено методичні рекомендації для педагогів щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків.

Важливо, щоб виховні заходи з метою формування національної свідомості підлітків відбувалися в атмосфері безпосереднього індивідуального відношення до обговорюваних питань, під час яких підлітки ставали організаторами й учасниками.

Ознаками ефективності загальнодоступних методів позанавчальної роботи у національно-патріотичному вихованні підлітків є ініціативність та активність учасників, емоційний вплив під час виховних заходів.

Важливу роль у формуванні національних поглядів та переконань підлітків відіграють дискусії - спонтанні, викликані громадськими інцидентами, інформуваннями ЗМІ, також спеціально організовані, до яких потрібно сумлінно готуватися: встановити тему, підготувати запитання для обговорювання, щоб підлітки дослідили відповідні літературні джерела, обміркували власний виступ. Тільки така підготовка до дискусії дає ефективні результати.

Зустрічі підлітків із особистостями, котрі є зразком патріотизму та прикладом служіння державі, бійцями ЗСУ, учасниками бойових дій, сприяють фактично їхній ідентифікації з такими особистостями, що уможливорює нормативний процес формування національної самосвідомості підлітків.

ВИСНОВКИ

Теоретичне обґрунтування й емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей формування національної свідомості підлітків дало можливість сформулювати наступні висновки.

Національну самосвідомість більшість науковців визначають, як складне структурне утворення; усвідомлення особистістю власної етнічної ідентичності в системі міжнаціональних відносин та формування стійкої позиції до власної та інших націй.

Значна кількість різноманітних поглядів на дефініції національної свідомості у рамках різних теоретичних течій відображає досить складну, суперечливу та мінливу природу досліджуваного феномену. Національну свідомість більшість дослідників вважають набутою, а не вродженою якістю, та досить динамічним формуванням.

Стрижневою, системоутворювальною складовою у структурі національної самосвідомості особистості є етнічна ідентичність, яка одночасно є складовою частиною соціальної ідентичності особистості, та передбачає усвідомлення власної належності до певної етнічної групи.

Етнічну ідентичність дослідники розуміють як результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної приналежності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також як глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної приналежності.

У її структурі більшість дослідників виділяють два основних компоненти – когнітивний (уявлення про особливості власної етнічної групи та усвідомлення себе її членом на основі певних специфічних ознак) і афективний (оцінка якостей власної етнічної групи, ставлення до її представників). Таким чином, етнічна ідентичність є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією.

Підлітковий вік є сенситивним періодом у розвитку самосвідомості, той час коли формуються нові компоненти структури свідомості особистості, специфічні саме для даного вікового етапу. В підлітковому віці практично завершується остаточне формування національної самосвідомості, оскільки з'являється мотивація

вибору національної приналежності.

На усвідомлення людиною своєї власної національної належності впливає те, у якому середовищі вона існує – у поліетнічному або моноетнічному. Оскільки на формування національної свідомості першочергово впливає суспільство із властивою йому динамікою, то національну свідомість можна вважати набутою, а не вродженою якістю, яка є досить динамічним формуванням.

Проведене нами емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей національної свідомості підлітків показало, що досліджуваним учням притаманні низький та нижче середнього рівень етнічної ідентичності, етніцизм, а також низький та середній рівень етноізоляціонізму. У підлітків з низьким рівнем етніцизму зафіксовано нами вищий рівень зовнішнього контролю, ніж в підлітків, у яких виявлено рівень нижче середнього.

У підлітків з низьким рівнем етноізоляціонізму наявний вищий рівень етнічної індиферентності та прагнення соціального статусу у порівнянні з підлітками, у яких виявлено середній рівень етноізоляціонізму.

Усвідомлення підлітками своєї етнічної приналежності залежить від того, чи живуть вони в поліетнічному, чи в моноетнічному середовищі. Більшість досліджуваних нами підлітків живуть у моноетнічному середовищі (у дослідженні не приймали участь учні категорії внутрішньо переміщених осіб), тому можна констатувати, що вони загалом усвідомлюють свою етнічну приналежність.

Кореляційний аналіз допоміг з'ясувати соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності підлітків та з'ясувати специфіку трансформації їх національної самосвідомості. Трансформація національної самосвідомості підлітків зумовлена такими особливостями як прийняття чи неприйняття себе, приналежністю, конформізмом, емоційним комфортом, ескапізмом, використанням мови.

На основі факторного аналізу нами виокремлено основні чинники, що впливають на формування етнічної ідентичності загалом та тенденції формування її рівнів (дифузна етнічна ідентичність, норма та гіперідентичність).

Отже, гіпотези дослідження нами підтверджено на основі результатів порівняльного, кореляційного та факторного аналізів.

Забезпечення психолого-педагогічних умов для нормативного розвитку етнічної ідентичності підлітків передбачає тісну співпрацю вчителів та практичного психолога школи у трьох основних напрямках:

1) психокорекційна робота психолога з підлітками у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності;

2) робота вчителя з самовдосконалення прийомів й техніки роботи з учнями, що мають дифузний рівень етнічної ідентичності;

3) корекція родинних стосунків у напрямі створення сімейної ситуації, сприятливої для розвитку етнічної ідентичності

Доцільним є проведення соціально-психологічних тренінгів для підлітків з метою становлення у них позитивної Я-концепції, адекватної самооцінки, становлення нормативної етнічної ідентичності.

Стратегія вибору методів визначається психологом відповідно до виду тренінгової групи (підлітки у яких наявні порушення розвитку етнічної ідентичності; дифузний рівень етнічної ідентичності). Нами підібрано вправи для СПТ з метою розвитку у підлітків нормативної етнічної ідентичності, а також розроблено методичні рекомендації для педагогів щодо оптимізації формування національної свідомості підлітків.

Важливо, щоб психолого-педагогічні заходи з метою формування національної свідомості підлітків відбувалися в атмосфері безпосереднього індивідуального відношення до обговорюваних питань, під час яких підлітки ставали організаторами й учасниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабаджиев Д. Моніторинг політичної та громадянської ідентичності студентської молоді: регіональний аспект. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах “Грані”. Дніпро, 2012. № 7 (87). С. 101 –105
2. [Балабкіна І.](#) Державна мова як засіб формування національної свідомості українського суспільства. *[Підприємництво, господарство і право](#)*. 2016. № 3. С. 121-125
3. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2012. 20 с.
4. Бень В. В. Нормативно-правове забезпечення формування національної ідентичності студентської молоді в закладах вищої освіти. *[Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини](#)*. 2020. Вип. 1. С. 14-19
5. Бех І. Д., Чорна К.І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.
6. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2013. № 4(81). С. 42-49.
7. Бех, І. Д., Кириченко, В. І, & Петрочко, Ж. В. З Україною в серці (тренінг з національно-патріотичного виховання дітей та молоді): посіб. (2-ге вид.). Харків: «Друкарня Мадрид». 2016 р.
8. Бичко Б. Ментальні особливості національної самосвідомості. *Філософські обрії*. 2015. № 3. С. 104-114.
9. Бичко О. В. Концептуальні засади вивчення етнічної ідентичності // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2003. №19. С. 52-54.
10. Бичко О. В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз. К.: Генеза, 2007. С. 9-26.
11. Бичко О. В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. В. Бичко. Київ, 2004. 20 с.

12. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / М. Б. Боднар. Київ, 2004. 20 с.

13. Боднар М. Б. Етнопсихологічні особливості самоактуалізації студентської молоді: монографія / Марія Богданівна Боднар. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Т. Г. Шевченка, 2007. 196 с.

14. Борисов В.В. Теоретико–методологічні основи формування національної самосвідомості : монографія. К.: АПП, 2013. 518 с.

15. Василець О. Патріотичне виховання української молоді: механізми раціоналізації. *Youth in Central and Europe. Sociological Studies*. 2017. № 2. С. 87.

16. Василенко С. М. Система патріотичного виховання та її місце в державотворенні сучасної незалежної України. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2015. № 2 (49). С. 14-19.

17. Великий психологічний словник / Під ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченко. СПб.: М, 2003.

18. Заслуженюк В. С. Семиченко В. А., Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Київ. Веселка. 1998. 214 с.

19. Вишневський О. Патріотичне виховання на тлі європеїзації українського суспільства: роздуми професора Дрогобицького державного університету ім. І. Франка Омеляна Вишневського на тему виховання патріотизму. *Освіта*. 2016. № 1-2. 6-13 січня. С. 14

20. [Вітвицька С. С.](#) Проблема формування національної свідомості особистості у педагогічній спадщини видатних українських педагогів. [Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка](#). 2014. Вип. 4. С. 34-38

21. Гнатенко П.І. Український національний характер. К.: ДОК, 1997. 115 с

22. Гончарук-Чолач Т.В., Джугла Н.В. Політична соціологія: навчальний посібник / За ред. Гончарук-Чолач Т.В. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. 250 с.

23. Гора О. Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер.: Педагогічні науки.* Кропивницький, 2012. Вип. 103. С. 90–100.

24. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету і національного характеру. *Сучасність.* 2014. № 5. С. 58-70

25. Гріньова О.М. Психологічні особливості етнічного розвитку особистості на ранніх етапах онтогенезу. *Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми практичної психології"*. м. Глухів, 2016. С. 33-36

26. Гула Р. В. Патріотизм в Україні: уроки минулого, сучасний стан, погляд у майбутнє. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2013/03.pdf.

27. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: Монографія К. «Самміт-книга», 2010. 432 с.

28. Духніч О. Є. Етнокультурні чинники наративного самоконституювання та взаємної ідентифікації слов'ян та кримських татар: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О. Є. Духніч. Київ, 2009. 20 с.

29. Етнос. Нація. Держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За ред Ю.І. Римаренка. К., 2000.

30. Зюбрій Д. Зростання національної самосвідомості громадян України в умовах українсько-російської війни. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/34849/1/224.pdf>

31. Кириченко, В. І., Нечерда, В. Б., Гарбузюк, І. В., Тарасова, Т. В. Зміст, форми і методи формування про соціальної поведінки підлітків уразливих категорій в закладах загальної середньої освіти: метод. рек. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 2019 р. 96 с.

32. [Ковнір О. І.](#) Формування патріотизму та національної свідомості дітей та

молоді як складових національної безпеки української держави. [Наукові праці \[Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"\]](#). Серія : Педагогіка. 2016. Т. 269, Вип. 257. С. 33-37

33. [Кузьменко Ю. В.](#) Роль громадянського виховання у формуванні національно свідомої учнівської молоді. [Таврійський вісник освіти](#). 2013. № 2. С. 21-24

34. Кукушкин В. С., Столяренко Л. Д. Етнопсихологія і етнопсихологія. – Ростов-на-Дону.: Фенікс, 2000. 110 с.

35. Данильченко Н. М. Психодіагностика. К. 2019 р. 564 с.

36. Лавриненко С. О. Проблема формування національної свідомості сучасної молоді. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2011. № 2. С. 117-120

37. [Матвієнків С. М.](#) Національна свідомість як чинник формування політичної нації. [Гілея: науковий вісник](#). 2019. Вип. 141(3). С. 43-47

38. [Марченко В. В.](#) Історична пам'ять як фактор формування національної свідомості. [Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв](#). 2015. № 2. С. 210-213

39. Михальчук Ю.О. Аналіз психологічного змісту поняття етнічної самосвідомості у сучасній науці // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Рівне: РДГУ, 2004. С. 131-134.

40. Михальчук Ю. О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. О. Михальчук. Київ, 2005. 19 с.

41. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 144 с.

42. Омельченко Л. М. Соціальна ідентичність особистості в ситуації невизначеності // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності

суспільства, групи та особистості. Київ: Вид-во ІСПП НАПН України, 2012. С. 117-124.

43. Павленко В. М. Різновиди кризи соціальної ідентичності в Україні. Етнічна [психологія](#) і суспільство. К.: Старий Сад, 1997. С. 88-97.

44. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. 308 с.

45. Павленко В. М., Таглін С. О. Етнопсихологія: Навч. посібник. К.: Наука, 1999. 346 с.

46. Піонтковська Д.В. Особливості валентності національної ідентичності студентської молоді. *Психологічні перспективи*. 2014. Вип. 24. С. 263–272.

47. Піонтковська Д.В. Програма розвитку національної ідентичності студентської молоді. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Острог: «Острозька академія», 2015. Вип. 1. С. 163–172.

48. [Плющ М. Я.](#) Формування національної мовної свідомості в Україні у контексті реальної історії українського народу. [Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови](#). 2012. Вип. 9. С. 225-228

49. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія: навч. посіб. К.: Каравела, 2015. 264 с.

50. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

51. [Семчук Х.](#) Проблема української ментальності в контексті формування національної свідомості. [Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії](#). 2019. Вип. 22. С. 239-243

52. [Сидоренко Н. М.](#), Аль-Хамадані Н. Д. Формування у молоді національної свідомості та самосвідомості як основа виховання. [Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки](#). 2016. № 6(1). С. 286-292

53. Співак Л. М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу

розвитку національної самосвідомості особистості в юності. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Острог: Острозька академія, 2015. Вип. 1. С. 193–204.

54. Співак Л.М. Психологічні особливості впливу національної самосвідомості на професійне становлення майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*. 2011. Вип. 3. С. 469–474

55. Співак Л.М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності: монографія. Кам'янець–Подільський: Рута, 2015. 300 с.

56. Співак Л.М. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості в юності. *Вісник Чернігівського нац. педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. Чернігів: ЧНПУ, 2012. Т. 1. Вип. 103. С. 138–142.

57. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці: монографія. К.: НПУ імені М. Драгоманова, 2011. 727 с.

58. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.

59. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження): науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К. О. Журби. Черкаси: ЧОПОПП, 2017. – 83с.

60. [Шевченко С. О.](#), Гужва М. Ю. Теоретико-методологічні засади державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді. [Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ](#). 2019. № 4. С. 277-288

61. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. Мюнхен-Тернопіль, 1992

Методика К.Роджерса і Р.Даймонда

1. Я ніяковію, коли вступаю в розмову з кимось.
2. В мене немає бажання розкриватися перед іншими.
3. Я у всьому люблю змагання, боротьбу.
4. Я ставлю до себе великі вимоги.
5. Я часто дорікаю собі за зроблене.
6. Я часто почуваю себе приниженим.
7. Я сумніваюся в тому, що можу сподобатися комусь із осіб протилежної статі.
8. Я завжди виконую свої обіцянки.
9. У мене теплі, добрі стосунки з оточуючими.
10. Я стриманий, замкнутий; тримаюся від усіх трохи на віддалі.
11. Я сам винен у своїх невдачах.
12. Я відповідальна людина; на мене можна покластися.
13. Я відчуваю, що не в силі щось змінити, всі зусилля марні.
14. Я на багато що дивлюся очима своїх ровесників.
15. Я загалом приймаю ті правила і вимоги, яких потрібно дотримуватися.
16. У мене замало власних переконань і правил.
17. Я люблю мріяти – часом прямо посеред дня. Мені важко повертатися від мрії до дійсності.
18. Я завжди готовий до захисту і навіть нападу: довго переживаю образи, уявно складаючи способи помсти.
19. Я вмію керувати собою і своїми вчинками, примушувати себе, дозволяти собі; самоконтроль для мене не проблема.
20. У мене часто псується настрій: раптом знаходить смуток, нудьга.
21. Мене не хвилює те, що стосується інших: я зосереджений на собі, зайнятий самим собою.
22. Люди зазвичай мені подобаються.
23. Я не стидаюся своїх почуттів, відкрито їх проявляю.
24. Якщо я перебуваю серед великої кількості людей, мені буває трохи самотньо.

25. Зараз я почуваюся незручно. Хочеться все залишити і кудись утекти.
26. Переважно я легко ладнаю з оточуючими.
27. Мої найважчі битви – з самим собою.
28. Мене насторожує незаслужене доброзичливе ставлення оточуючих.
29. В душі я оптиміст і вірю в зміни на краще.
30. Я людина негіддатлива, вперта; таких називають важкими людьми.
31. Я критично ставлюся до людей і засуджую їх, якщо вони, на мою думку, цього заслуговують.
32. Мені не завжди вдається мислити і діяти самостійно.
33. Більшість тих, хто мене знає, добре до мене ставиться, я їм подобаюсь.
34. Іноді у мене бувають такі думки, якими я не хотів ні з ким ділитися.
35. В мене приваблива зовнішність.
36. Я відчуваю себе безпорадним. Мені потрібно, щоби хтось був поряд.
37. Приймавши рішення, я дотримуюся його.
38. Мої рішення – не мої власні. Навіть тоді, коли мені здається, що я вирішую самостійно, вони все ж таки прийняті під впливом інших людей.
39. Я часто почуваюся винним, навіть тоді, коли здавалося б ні в чому себе звинувачувати.
40. Я відчуваю неприязнь до того, що мене оточує.
41. Я всім задоволений.
42. Я вибитий із колії: не можу зібратися, взяти себе в руки, організувати себе.
43. Я почуваюся в'ялим; все, що раніше хвилювало, стало раптом для мене байдужим.
44. Я врівноважений і спокійний.
45. Розсердившись, я нерідко втрачаю контроль.
46. Я часто почуваю себе ображеним.
47. Я імпульсивна людина: рвучка, нетерпляча, “спочатку роблю, а потім думаю”.
48. Буває, що я пліткую.
49. Я не дуже довіряю своїм почуттям: вони іноді підводять мене.
50. Досить важко бути самим собою.

51. У мене на першому плані розум, а не почуття. Перед тим, як щось зробити, я обмірковую свої вчинки.
52. Те, що відбувається зі мною, я пояснюю по-своєму, здатний навігадувати лишнього... Одним словом, я не реаліст.
53. Я терпимий з людьми, здатен кожного сприймати таким, яким він є.
54. Я намагаюся не думати про свої проблеми.
55. Я вважаю себе цікавою людиною – помітною, привабливою як особистість.
56. Я сором'язливий, легко ніяковію.
57. Мені обов'язково потрібні нагадування, спонукання “збоку”, щоб довести справу до кінця.
58. В душі я відчуваю перевагу над іншими.
59. Немає нічого, в чому я би виразив себе, проявив сою індивідуальність, своє Я.
60. Я боюся того, що подумують про мене інші.
61. Я честолюбний, не байдужий до успіху, похвали: в тому, що для мене важливо, я намагаюся бути в числі кращих.
62. В даний момент мене є за що зневажати.
63. Я діяльний, енергійний, ініціативний.
64. Мені не вистачає сили духу зустрітися віч-на-віч з тими труднощами і ситуаціями. Які загрожують неприємностями.
65. Я себе просто не достатньо ціную.
66. Я по натурі лідер і вмію впливати на інших.
67. В цілому є ставлюся до себе добре.
68. Я наполегливий, впевнений у собі; мені завжди важливо наполягти на своєму.
69. Я не люблю, коли у мене псуються з кимось відносини, особливо, якщо непорозуміння можуть стати остаточними.
70. Я довго не можу прийняти рішення, як діяти, а потім сумніваюся в його правильності.
71. Я розгублений, у мене в житті все сплуталося.
72. Я задоволений собою.
73. Я невдаха, мені в усьому не щастить.
74. Я приємна, симпатична людина.

75. Я подобаюся іншим як людина, як особистість, а не через мою зовнішність.
76. Я зневажаю осіб протилежної статі і не зв'язуюся з ними.
77. Коли потрібно щось зробити, мене охоплює страх: а раптом я не справлюся, раптом у мене нічого не вийде.
78. Мені легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно б мене тривожило.
79. Я вмю наполегливо працювати.
80. Я відчуваю, що змінююсь, дорослішаю. Мої почуття і ставлення до оточення стають більш зрілими.
81. Трапляються, що я говорю про те, на чому я зовсім не розуміюся.
82. Я завжди говорю правду.
83. Я стривожений, занепокоєний, напружений.
84. Щоб змусити мене щось зробити, потрібно як слід наполягти, і я поступлюся.
85. Я почуваю невпевненість в собі.
86. Обставини часто примушують мене захищатися, виправдовувати і обґрунтовувати свої вчинки.
87. Я людина поступлива, піддатлива, м'яка у відносинах з іншими.
88. Я людина тямуща, люблю порозмірковувати.
89. Я часом люблю похвалитися.
90. Я приймаю рішення і тут же їх змінюю; я зневажаю себе за безволля, а зробити нічого не можу.
91. Я прагну покладатися на свої сили, не розраховуючи на чийсь допомогу.
92. Я ніколи не запізнююся.
93. Я мене відчуття скутості, внутрішньої несвободи.
94. Я виділяюся серед інших.
95. Я не дуже надійний товариш, на мене не у всьому можна покластися.
96. В собі мені все зрозуміло, я себе добре розумію.
97. Я комунікабельна, відкрита людина, легко налагоджую стосунки з людьми.
98. Мої сили і здібності цілком відповідають тим завданням, які ставить переді мною життя.
99. Я нічого не вартий: мене навіть не сприймають всерйоз. До мене, в кращому випадку, поблажливі і просто терплять мене.

100. Мене хвилює те, що забагато думаю про осіб протилежної статі.

101. Всі свої звички я вважаю хорошими.

Методика К.Роджерса і Р.Даймонда (бланк для відповіді)

Прізвище, ім'я _____ Вік _____ Місце
навчання/праці _____

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.
31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.
41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.	49.	50.
51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.	58.	59.	60.
61.	62.	63.	64.	65.	66.	67.	68.	69.	70.
71.	72.	73.	74.	75.	76.	77.	78.	79.	80.
81.	82.	83.	84.	85.	86.	87.	88.	89.	90.
91.	92.	93.	94.	95.	96.	97.	98.	99.	100.
101.									

Опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА)

К. Роджерса і Р. Даймонда

Мета: з'ясувати ступінь адаптованості-дезадаптованості в системі міжособистісних стосунків. Підставами для дезадаптації виділяється низка різноманітних факторів: низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними, емоційний дискомфорт, який може бути досить різним за походженням, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування.

Інструкція: “В опитувальнику містяться висловлювання про людину, про її спосіб життя: переживання, думки, звички, стилі поведінки. Їх завжди можна співвіднести з нашим власним способом життя. Прослухавши (прочитавши) чергове висловлювання опитувальника, приміряйте його до своїх звичок, свого способу

життя. Щоб вказати наскільки це висловлювання Ви можете віднести до себе, у бланку для відповідей виберіть один із семи варіант оцінки, від “0” до “6”:

“0” – це до мене зовсім не підходить;

“1” – це на мене не схоже;

“2” – сумніваюся, що це можна віднести до мене;

“3” – не наважуюся віднести це до себе;

“4” – це схоже на мене, але немає повної впевненості;

“5” – це на мене схоже;

“6” – це точно про мене.

Опрацювання:**Субшкали опитувальника СПА**

<i>№</i>	<i>Назва</i>	<i>Номери запитань</i>	<i>Кількість запитань</i>	<i>Норми</i>
1.	а) Адаптивність	4, 5, 9, 12, 15, 19, 22, 23,26, 27, 29, 33, 35, 37,41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	34	(68-170) 68-136
	б) Дезадаптивність	2,6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	34	(68-170) 68-136
2.	а) Нещирість	„-” 34, 45, 48, 81, 89; „+” 8, 82, 92, 101	9	(18-45) 18-36
3.	а) Прийняття себе	33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94, 96	11	(22-52)
	б) Неприйняття себе	7, 59,62,65,90,95,99	7	(14-35)
4.	а) Прийняття інших	9, 14, 22, 26, 53, 97	6	(12-30)
	б) Неприйняття інших	2, 10, 21, 28, 40, 60, 76	7	(14-35)
5.	а) Емоційний комфорт	23, 29, 30, 41, 44, 47, 78	7	(14-35)
	б) Емоц. дискомфорт	6, 42, 43, 49, 50, 83, 85	7	(14-35)
6.	а) Внутрішній контроль	4, 5, 11, 12, 19, 27, 37, 51, 63,68, 79, 91, 98, 13	13	(26-65)
	б) Зовнішній контроль	25, 36, 52, 57, 70, 71, 73, 77	8	(18-45)
7.	а) Домінування	58, 61, 66	3	(6-15)
	б) Відомість	16, 32, 38, 69, 84, 87	6	(12-30)
8.	а) Ескапізм	17, 18, 54, 64, 86	5	(10-25)

Інтерпретація:

Зона невизначеності в інтерпретації результатів за кожною шкалою для підлітків наводиться в дужках, для дорослих – без дужок. Результати „до” зони невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а „після” найвищого показника в зоні невизначеності – як високі.

Подаємо інтерпретацію шкал, які утворюються із описаних вище субшкал. Зазначимо, що тут не подається опис перших двох шкал опитувальника, які є загальноновживаними та достатньо відомими.

3. Шкала “Самоприйняття”. Відображає ступінь дружності-ворожості стосовно власного “Я”. У змістовному плані шкала на позитивному полюсі поєднує схвалення себе в цілому та в суттєвих подробицях, довіру до себе й позитивну самооцінку. На негативному полюсі – бачення в собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення.

4. Шкала “Прийняття інших”. Віддзеркалює рівень дружності-ворожості до оточуючих людей, до світу. На позитивному полюсі – це прийняття людей, схвалення їх життя й ставлення до себе в цілому, очікування позитивного ставлення до себе навколишніх; на негативному полюсі – критичне ставлення до людей, роздратування, презирство стосовно них, очікування негативного ставлення до себе.

5. Шкала “Емоційна комфортність”. Відображає характер переважаючих емоцій у житті досліджуваного. На позитивному плані – це переважання позитивних емоцій, відчуття благополуччя свого життя; на негативному – наявність виражених негативних емоційних станів.

6. Шкала “Інтернальність”. Віддзеркалює наскільки людина відчуває себе активним об'єктом власної діяльності, і наскільки – пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин. Високі значення говорять про те, що людина думає, що події, що відбуваються з нею, є результатом її діяльності. Низькі бали – людина вважає, що події, що відбуваються з нею, є результатом дії зовнішніх сил (випадку, інших людей тощо).

7. Шкала “Прагнення до домінування”. Відображає рівень прагнення людини домінувати в міжособистісних стосунках. Високі показники говорять про схильність пригнічувати іншу людину, почувати перевагу над іншими. Низькі показники – схильність до підпорядкування, м'якості, покірності.

Методика діагностики типів етнічної ідентичності

(Г. Солдатова, С. Рижова)

Мета: діагностика етнічної самосвідомості та її трансформації в умовах міжетнічної напруженості.

Один з показників трансформації етнічної ідентичності – це зростання етнічної нетерпимості (інтолерантності). Толерантність/інтолерантність – головна проблема міжетнічних стосунків в умовах зростання напруженості між народами – стала ключовою психологічною змінною при конструюванні цього опитувальника.

Ступінь етнічної толерантності досліджуваного оцінюється на основі наступних критеріїв:

- рівня „негативізму” стосовно власної та інших етнічних груп;
- порогу емоційного реагування на іншоетнічне оточення;
- яскравості прояву агресивних і ворожих реакцій стосовно інших груп.

Типи ідентичності з різною якістю та ступенем прояву етнічної толерантності виокремлені на основі широкого діапазону шкали етноцентризму, починаючи від „заперечення” ідентичності, коли фіксується негативізм і нетерпимість стосовно власної етнічної групи, і закінчуючи національним фанатизмом – апофеозом нетерпимості і вищою мірою негативізму стосовно інших етнічних груп.

Опитувальник містить шість шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності.

1. Етнонігілізм – одна з форм гіпоідентичності, яка проявляється у відході від власної етнічної групи і пошуках стійких соціально-психологічних ніш не за етнічним критерієм.

2. Етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності стосовно власної і інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах зумовлене трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка визначається в опитувальнику трьома шкалами:

4. Етноегоїзм – цей тип ідентичності може проявлятися в нешкідливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту „мій народ”, але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за „чужий” рахунок.

5. Етноізоляціонізм – переконаність в перевазі свого народу, визнання необхідності „очищення” національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія.

6. Етнофанатизм – готовність йти на будь-які дії в ім'я етнічних інтересів, аж до етнічних „чисток”, відмови іншим народам в праві користування ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв в боротьбі за благополуччя свого народу.

Етнoгoїзм, етнoізоляціoнізм і етнoфанатизм є східцями гіперболізації етнічної ідентичності, що означає появу дискримінаційних форм міжетнічних стосунків. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, що виникає як реакція на присутність членів інших груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і навіть геноциду

(Г. У. Солдатова, 1998). В результаті серії експертних оцінок і пілотажних досліджень було відібрано 30 тверджень – індикаторів, що інтерпретують закінчення фрази: „Я – людина, яка...”. Індикатори відображають ставлення до власної та інших етнічних груп в різних ситуаціях міжетнічної взаємодії.

Опрацювання результатів

Відповіді досліджуваних переводяться в бали відповідно до шкали:

„згоден” – 4 бали;

„швидше згоден” – 3 бали;

„у чомусь згоден, в чомусь ні” – 2 бали;

„швидше не згоден” – 1 бал;

„не згоден” – 0 балів

Потім підраховується кількість балів за кожним типом етнічної ідентичності (у дужках вказані номери запитань, що стосуються цього типу):

1. Етнoнігілізм (3, 9, 15, 21, 27).
2. Етнічна індиферентність (5, 11, 17, 29, 30).
3. Нoрмa (1, 7, 13, 19, 25).
4. Етнoгoїзм (6, 12, 16, 18, 24).
5. Етнoізоляціoнізм (2, 8, 20, 22, 26).
6. Етнoфанатизм (4, 10, 14, 23, 28).

Інтерпретація

Залежно від суми балів, набраних досліджуваним за тією або іншою шкалою (можливий діапазон – від 0 до 20 балів), можна робити висновок про ступінь прояву відповідного типу етнічної ідентичності, а порівняння результатів за усіма шкалами між собою дозволяє виділити один або декілька домінуючих типів.

Бланк методики ТЕІ

Інструкція: „Нижче наводяться висловлювання різних людей щодо питань національних відносин, національної культури. Подумайте, наскільки Ваша думка співпадає з думкою цих людей. Визначте свою згоду або незгоду з цими висловлюваннями”.

<i>Я – людина, яка...</i>	Згоден	Іввидше згоден	чомусь згоден, в чомусь ні	Іввидше не згоден	Не згоден
1. надає перевагу способу життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів					
2. вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народ					
3. часто відчуває перевагу людей іншої національності					
4. вважає, що права нації завжди вищі за права людини					
5. вважає, що в повсякденному спілкуванні національність не має значення					
6. надає перевагу способу життя тільки свого народу					
7. зазвичай не приховує своєї національності					
8. вважає, що справжня дружба може бути тільки між людьми однієї національності					
9. часто відчуває сором за людей своєї національності					
10. вважає, що будь-які засоби добрі для захисту інтересів свого народу					
11. не віддає переваги будь-якій національній культурі, включаючи і свою власну					
12. нерідко відчуває перевагу свого народу над іншими					

13. любить свій народ, але шанує мову і культуру інших народів					
14. вважає за необхідне зберігати чистоту нації					
15. важко уживається з людьми своєї національності					
16. вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей					
17. байдуже ставиться до своєї національної приналежності					
18. відчуває напругу, коли чує довкола себе чужу мову					
19. готова мати справу з представником будь-якого народу, незважаючи на національні відмінності					
20. вважає, що її народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів					
21. часто відчуває неповноцінність через свою національну приналежність					
22. вважає свій народ обдарованішим і розвиненішим в порівнянні з іншими народами					
23. вважає, що люди інших національностей мають бути обмежені в праві проживання на її національній території					
24. дратується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей					
25. завжди знаходить можливість мирно домовитися в міжнаціональній суперечці					
26. вважає за необхідне „очищення” культури свого народу від впливу інших культур					
27. не шанує свій народ					
28. вважає, що на її землі усі права користування природними і соціальними ресурсами повинні належати лише її народу					
29. ніколи серйозно не ставилася до					

міжнаціональних проблем					
30. вважає, що її народ не кращий і не гірший за інші народи					

Тест соціально-комунікативної компетентності (СКК)

Інструкція: „Нижче Ви знайдете перелік висловлювань про особливості поведінки, звички і погляди. Вирішіть, будь-ласка, для кожного висловлювання, згодні Ви з ним, чи ні. Якщо згодні, то поставте в клітинці реєстраційного бланку біля номеру запитання знак „+” (плюс), а якщо не згодні, то поставте в клітинці знак „-” (мінус). В самому опитувальнику ніяких позначок не робіть. Відповідайте, будь-ласка, по порядку, не пропускаючи жодного запитання і не намагайтеся справити „краще” враження. Тут немає „правильних” і „неправильних” відповідей. Ви полегшите собі роботу, якщо будете давати першу відповідь, що спаде Вам на думку”.

1. Якщо в розмові несподівано виникає велика пауза, мені нічого не спадає на думку, щоб спасти ситуацію.
2. Мені прикро, що інші більше везучі, ніж я.
3. Мені приємно, якщо я повинен висловити свою думку стосовно якоїсь справи, не знаючи, що інші думають про це.
4. Я швидко втрачаю самовладання, але так само швидко опановую себе.
5. Людина з нечіткою і гугнявою вимовою дратує мене.
6. На вечірці, в колі малознайомих людей я теж можу долучитися до того, щоб вечір вдався.
7. Я ще не досягнув тієї посади, на яку заслуговую за результатами моєї роботи.
8. Я ніяковію, коли мене представляють відомій особі, тому що не знаю, що вона про мене подумає.
9. Я можу так розлютитися, що, наприклад, б'ю посуд.
10. Я часто пасую перед труднощами ще до того, як візьмуся за справу.
11. У відпустці я рідко знайомлюся з іншими людьми.
12. Я не люблю бути в центрі уваги.
13. Якщо я сам не можу вирішити важливе особисте питання, то дію за порадою літньої шанованої людини.
14. Якщо я шаленію, то знімаю напругу, виконуючи таку фізичну працю, як, наприклад, рубання дров.
15. Я надаю великого значення тому, що інші про мене думають.

16. Мені легше тоді, коли мені кажуть, що потрібно зробити, ніж в тому випадку, коли я сам повинен керувати.
17. Мені важко з кимось потоваришувати.
18. В більшості випадків я завжди бачу спочатку хороші риси людини або справи.
19. Вирішуючи щось, я спокійно зважую всі „за” і „проти”.
20. Час від часу я втрачаю терпіння і шаленію.
21. Я із задоволенням беруся за такі завдання, в яких інші люди є моїми підлеглими.
22. Я легко відмовляюся від наміру, якщо інші невисокої думки про нього.
23. В товаристві я можу невимушено спілкуватися з людьми, яких ніколи не бачив.
24. В мене немає справжніх друзів.
25. Я часто бачу спочатку погані або слабкі сторони людини або справи.
26. Мені було б приємно, якщо б інші захоплювалися мною.
27. У мене часто буває поганий настрій.
28. Мені краще, якщо я можу приєднатися до думки інших.
29. Загалом я спокійний і мене нелегко роздратувати.
30. У мене рідко бувають гості.
31. Я почуваюся обділеним, коли інших підвищують на посаді.
32. У вирішальних ситуаціях внутрішній неспокій часто змушує мене приймати швидке рішення.
33. Я, за звичай, приєднуюся до думки товариства (групи, колективу) лише тоді, коли більшість її схвалить.
34. Мене нечасто запрошують в гості.
35. За звичай я ставлюся до людей скептично і з недовірою.
36. Я із задоволенням ходжу на карнавал або інші веселі святкування.
37. Найчастіше я впевнено дивлюсь у майбутнє.
38. На виробничих нарадах я охочіше приєднуюся до думки керівництва.
39. В поїзді я майже ніколи не бесідную з попутником.
40. Мене пригнічує те, що я повинен відкладати прийняті рішення.
41. Я охоче даю вказівки.
42. Якщо в моєму товаристві (навчальній групі, трудовому колективі) виникають розбіжності в думках і поглядах, я тримаюся в стороні.
43. Якщо я сильно розлючуся, то часто втрачаю самовладання.
44. Найчастіше я бачу, що життя варте того, щоб жити.
45. Я охоче проводжу свій час з друзями або в групах, які об'єднані спільними зацікавленнями.
46. Мене турбує та обставина, що я не знаю, що мене чекає в житті.
47. Якщо я добре подумаю, то я швидше схильний щось критикувати, ніж визнавати.
48. Мені подобається, що інші роблять те, чого я від них вимагаю.

49. Мені не подобається, коли в книгах або фільмах дія в кінці залишається незавершеною або закінчується по іншому, ніж я очікував.
50. Я – оптиміст.
51. Часто у мене вилітають зауваження, які не слід було озвучувати.
52. Мені важко встановити контакт між людьми, які не знають один одного.
53. Коли я розлючений, то кажу нечувані речі.
54. Я нудькую, коли інші бавляться.
55. Найчастіше я вважаю даремним дбати лише про свої інтереси: однаково все виходить по-іншому.
56. Я уникаю спілкування з людьми, про яких не знаю, що про них можна подумати.
57. У мене немає ніяких особливих зацікавлень, оскільки мені ніщо по-справжньому не приносить задоволення.
58. Часто я не можу подолати своє роздратування і лютю.
59. Я – комунікабельна і відкрита людина.
60. Я намагаюся перевершувати інших.
61. У ставленні до інших я чуйний і послужливий.
62. Я всюди швидко зав'язую знайомства.
63. Щоденні труднощі часто позбавляють мене спокою.
64. Перш ніж висловлювати свою думку, я спочатку перевіряю, що про це думають інші.
65. Несподіваний гість для мене часто буває невчасно.
66. На посаді, яка відповідає моїм претензіям, я міг би по-справжньому розвернутися.
67. Я вважаю, що краще нікому не довіряти.
68. Я можу добре налаштуватися на несподіваний візит.
69. На жаль, я належу до тих, хто часто шаленіє.
70. Я рідко буваю в пригніченому, поганому настрої.
71. Я легко втрачаю спокій, коли на мене нападають.
72. Я думаю, що популярність мене б не обтяжувала.
73. Я можу у всіх аспектах життя знайти щось хороше.
74. Часто я сам відмовляю собі у здійсненні бажань, щоб уникнути розчарувань.
75. Я краще змирюся з чимось, ніж дам справі дійти до суперечки.
76. Я рідко знаходжу потрібні слова, коли мені когось представляють.
77. Я не люблю ще раз обдумувати рішення.
78. Я рідко можу по-справжньому радіти.
79. Мені не важко внести пожвавлення в товариство.
80. Якщо щось мені не вдається, я думаю: наступного разу вийде краще.
81. Мені подобається, коли інші просять у мене поради.
82. Я буду кращим сам по собі, тоді мені не доведеться розчаровуватися.
83. Я не люблю справ, вирішення яких надають майбутньому і

вичікують, як вони будуть розвиватися.

84. При хороших новинах я завжди боюся, що за детальнішого розгляду у справі виявиться якась перешкода.

85. Найчастіше до нових колег я можу звикнути лише через тривалий проміжок часу.

86. Часто я висловлюю погрози, які не сприймаю серйозно.

87. Коли мене несправедливо критикують, я частіше з цим погоджуюся, ніж захищаюся.

88. Часто я, не подумавши, кажу щось, а потім жалкую про це.

89. Мете турбує те, що є не знаю достеменно, що інші про мене думають.

90. Коли на мене навалюються події, на які я не маю впливу, то я люблю сюрпризи.

91. Я найчастіше визнаю правоту інших, хоча й не поділяю їхньої думки.

92. Я радію спілкуванню.

93. Для мене обтяжливо, якщо мій розпорядок дня порушують непередбачувані події.

94. Я швидко капітулюю, якщо щось не вдається.

95. Мої будні в цілому цікаві та захоптиві.

96. В непередбачуваних подіях я розгублююся.

97. Коли мені хтось щось обіцяє, я побоююся, що це не вийде.

98. Мені не подобається, що я за статусом повинен виконувати накази людей, які менше, ніж я розуміють.

99. Незручну ситуацію, в яку хто-небудь попадає, я можу обіграти таким чином, що іншим це не кинеється в очі.

100. Часто я через когось нервую.

101. Я люблю знати наперед, хто буде на званій вечері, на яку я запрошений, і як вона відбудуватиметься.

102. Я уникаю того, щоб критикувати свого начальника, хоча іноді це необхідно.

103. Мене хвилює, коли у знайомих або друзів, до яких я запрошений, я зустрічаю незнайомих людей.

104. Часто я надто швидко серджуся на інших.

105. Коли до мене озивається незнайома людина, я часто не знаю, що я повинен сказати.

106. За невдачі, я за звичай, боюся за свій авторитет.

107. Я часто сумніваюся у своїх здібностях.

108. Я охоче став би знаменитістю.

109. Я часто почуваюся як порохова бочка перед вибухом.

110. Мені неприємно, коли моя дружина (мій чоловік) запрошує гостей без мого відома.

111. Коли я отримую нове завдання, то часто думаю, що я його не подужаю.

112. Я охоче розмовляю з іншими людьми, коли випадає нагода.

113. Я не приховую своєї думки.
114. Я думаю, що інші ставляться до мене упереджено.
115. Я охоче пробує щось, коли з самого початку не відомо, які будуть результати.
116. Мені подобається, коли мені дають відчуття, що без мене не обійтись.
117. Я можу втягнути в розмову незнайомих людей.
118. Я спокійно очікую рішення будь-якого питання, навіть якщо воно дуже важливе для мене.
119. Я швидко капітулюю.
120. В порівнянні з виконаною мною роботою я заслуговую на більше визнання.
121. Мені важко вести розмову з незнайомою людиною.
122. Мої почуття легко образити.
123. Перш ніж зайняти позицію в якомусь питанні, я чекаю, доки не дізнаюся думки інших.
124. Найчастіше мені важко спокійно вибрати із декількох речей або можливостей.
125. Зі знайомими, яких я довго не бачив, я неохоче першим починаю розмову.
126. Я схильний під час суперечки говорити голосніше, ніж зазвичай.
127. Найчастіше я притримуюся приказки: „Сміливість міста бере”.
128. Я охоче увійшов би в коло людей, які приймають важливі рішення.
129. Я схильний до того, щоб або швидко засуджувати, або захищати людей.
130. Якщо б я міг повторити своє становлення, то я б швидше досяг того становища, якого сьогодні у мене ще не має.
131. Я можу пригадати, що якимось так розлютувався, що взяв першу річ, яка потрапила мені під руки, і розбив чи розгриз її.
132. Я, за звичай, притримуюся принципу: спочатку подумай, потім зроби.
133. Я повинен би більше робити для того, щоб знайти те визнання, на яке я заслуговую.

Ключ до тесту ССК

1. Соціально-комунікативна незграбність (СКН):

1+, 6–, 11+, 17+, 23–, 24+, 30+, 34+, 36–, 39+, 45–, 52+, 59–, 61–, 62–, 65+, 68–, 76+, 79–, 85+, 92–, 99–, 103+, 105+, 110+, 112–, 117–, 121+, 125+. (29 запитань).

2. Нетерпимість до невизначеності (НН):

5+, 8+, 13+, 19–, 32+, 40+, 46+, 49+, 56+, 77+, 83+, 89+, 90–, 93+, 96+, 101+, 115–, 118–, 124+, 129+, 132–. (21 запитання).

3. Надмірне прагнення до конформності (К):

3–, 15+, 16+, 22+, 28+, 33+, 38+, 42+, 64+, 75+, 87+, 91+, 102+, 113–, 123+. (15 запитань).

4. Підвищене прагнення до статусного росту (ПСР):

2+, 7+, 12–, 21+, 26+, 31+, 41+, 48+, 60+, 66+, 72+, 81+, 98+, 106+, 108+, 116+, 120+, 128+, 130+, 133+. (20 запитань).

5. Орієнтація на уникнення невдач (УН):

10+, 18–, 25+, 27+, 35+, 37–, 44–, 47+, 50–, 54+, 55+, 57+, 67+, 70–, 73–, 74+, 78+, 80–, 82+, 84+, 94+, 95–, 97+, 107+, 111+, 114+, 119+, 127–. (28 запитань).

6. Фрустраційна нетолерантність (ФН):

4+, 9+, 14+, 20+, 29–, 43+, 51+, 53+, 58+, 63+, 69+, 71+, 86+, 88+, 100+, 104+, 109+, 122+, 126+, 131+. (20 запитань).

1. Соціально-комунікативна незграбність (СКН). Низьке значення показника (0–9 балів) може означати соціально-комунікативну гармонійність, вміння подати свою думку та вислухати чужу.

2. Нетерпимість до невизначеності (НН). Низькі показники (0–7 балів) свідчать про достатню терпимість до невизначеності, про певну творчість та ініціативність у поведінці в різних соціальних ситуаціях.

3. Надмірне прагнення до конформності (К). Низьке значення за показником (0–5 балів) може свідчити про невіддатливість людини до реального або уявного тиску групи. Високі показники (10–15 балів) свідчать про можливість зміни установок людини у відповідності до позиції більшості, що початково нею не підтримується.

4. Підвищене прагнення до статусного росту (ПСР). Підвищене прагнення до зверхності над іншими людьми. Низьке значення (0–6 балів) показника свідчить про те, що статусний ріст не є самоціллю в роботі, але й не відкидається повністю, що може також свідчити про присутність творчості, ентузіазму, захопленості.

5. Орієнтація на уникнення невдач (УН). Низьке значення (0–9 балів) за показником свідчить про можливу тенденцію в своїй діяльності орієнтуватися на постановку максимальних цілей, задач в роботі та їх досягнення, а не на вибір певного оптимального варіанту в роботі, який забезпечує невисокі результати, але разом з тим дозволяє уникнути невдач.

6. Фрустраційна нетолерантність (ФН). Високе значення (13–20 балів) за цим показником вказує на емоційний дискомфорт, дерирацію, фрустрованість в комунікативній сфері: при цьому проявляється недостатня здатність до прийняття соціально-комунікативних ситуацій, підвищена нетерпимість у спілкуванні.

Додаток Б.

Психологічна гра «Рятувальний човен»

В грі приймають участь 10 студентів. Кожний студент отримує роль. Варіанти ролей – представники національних спільнот (українець, американець, француз, німець, італієць, поляк, англієць, турок, єврей, росіянин). Інструкція до гри: «Уявіть, що ви всі опинились на кораблі серед океану. Сталася корабельна аварія. Корабель іде на дно. На горизонті видніється безлюдний острів. Залишився лише один рятувальний човен, який вміщує 5 осіб. Ваша задача – запевнити всіх, що саме Ви повинні зайняти місце на рятувальному човні. Необхідно надати аргументи Вашої «корисності» відповідно тієї національності, роль якої Вам дісталась». Після надання аргументів кожним учасником відбувається голосування. Кожний учасник може проголосувати лише 5 разів (дозволяється голосування за себе).

Після голосування визначаються 5 осіб, що потрапили до рятувального човна.

Метою цієї вправи є усвідомлення національних стереотипів та можливість їх подолання або, навпаки, надання їм функціонального значення.

Психологічна вправа «Ти не справжній українець, якщо не...»

Підліткам пропонується навести всі відомі їм ірраціональні твердження, що стосуються національної приналежності та продовжити фразу «Ти не українець, якщо...». Ведучий може навести приклади: «... не розмовляєш українською мовою», «... спілкуєшся з росіянами», «... не носиш вишиванки» тощо.

Після наведення тверджень підліткам пропонується їх спростувати або, навпаки, затвердити їх істинність.

Метою цієї вправи є подолання стереотипів та підвищення рівня національної самосвідомості (на основі розуміння цінності розбудови політичної нації).

Психологічна гра «Чинники національної інтеграції»

Робота в мікрогрупах. Підліткам пропонується розділитись у пари. Ведучий пропонує всім учасникам відчувати себе представниками конференції з питань консолідації нації. Кожна пара учасників-делегатів конференції отримує листок зі словом та знаком «+» або «-» поряд зі словом. Слова, які пропонуються: мова, територія, культура, релігія, етнос, історичне минуле. Таким чином, виходить 12 варіантів написаних слів (мова + / мова-; територія+/ територія- і т.д.).

Метою гри є виокремлення та усвідомлення учасниками тих концептів, які є провідними у консолідації української нації.

Після стандартного завершення заняття (пункт 5 структури кожного заняття тренінгу: підведення підсумків заняття: рефлексія емоційного стану, особистих здобутків; обмін враженнями та обговорення труднощів роботи; висловлювання побажань) підліткам пропонується обміняти думками та враженнями тренінгу загалом, зробити висновки щодо власних зрушень у компонентах розвитку національної самосвідомості.